

Kacziba Ágnes

A SZERB NYELV

A szerb nyelv fogalma, a beszélők száma
A nyelvnév, népnév eredete, mai és régi változatai
A nyelvnév, népnév eredete, mai és régi változatai
Az írásbeliség előtti kor
Az írásbeliség kora
A szerb nyelv főbb nyelvjárásai
Az irodalmi nyelv története
Ajánlott szakirodalom

A szerb nyelv fogalma, a beszélők száma

A déli szláv nyelvek csoportjába tartozó szerb nyelv a megszűnőben levő Szerbia-Montenegró Államszövetség hivatalos nyelve, valamivel több, mint 7 millió ember anyanyelve. A volt Jugoszláv Szövetségi Köztársaság utódállamai közül Horvátországban kb. 200 ezer, Szlovéniában kb. 40 ezer, Macedóniában szintén kb. 40 ezer ember beszéli, Bosznia-Hercegovinában pedig kb. 1 millió 400 ezer. Nemzeti kisebbségként sok szerb él Romániában, a Bánságban (kb. 23 ezer). Albániában a szerbek száma 35-40 ezerre tehető. Magyarországon a 2001-es népszámlálás szerint a szerb anyanyelvűek száma 3388, de a szerb nemzetiségi, kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők száma ennél lényegesen magasabb, 5279. A diaszpórában élő szerbek száma állítólag igen magas, az óvatosabb becslések szerint 2 millió. A legtöbben, valószínűleg 1 milliónál többen az amerikai földrészen élnek.

A nyelvnév, népnév eredete, mai és régi változatai

A szerb nyelv önelnevezése: *srpski jezik*. A szerbek magukat *Srbi* elnevezéssel illetik, s a fenti szó tövéből képzett szavakban a többeli *b* hang zöngétlen mássalhangzó előtt zöngétlenedik (pl. a *srpski* melléknévben), tehát két tövváltozat él: *srb-* és *srp-*. A szó valószínűleg az indoeurópai alapnyelvi, hangutánzó eredetű **serbh-* / **sirbh-* / **surbh-* tőtől származik, melynek jelentése 'kortyol, szürcsöl, szoptat, folyik' lehetett. Az ősszláv nyelvben e tőnek valószínűleg **sr̥bb-* / **s̥rb̥b-* / **serb-* változata volt, s ma is szinte minden szláv nyelvben megvan, 'szürcsöl, csámcsog' jelentéssel.

A **S̥rb̥b̥* / **S̥rb̥b̥* népnév jelentéstani alapja valószínűleg az, hogy egyes törzsi társadalmakban igen elterjedt volt a tejtestvérség, azaz a szoptató anya, dada vonalán számon tartott rokonság, amely alapján a szótó új jelentéseket kapott: jelenthetett rokont általában, valamint azonos törzshöz tartozó embert, s ez utóbbiból alakulhatott ki a népnév, amelyet nem csak a déli szláv szerbek használnak, hiszen a nyugati szlávokhoz tartozó luzsicei szorbok is *Serbn*ek nevezik magukat. (A két nép között nincs közelebbi nyelvi kapcsolat.) Etimológiai szótárában M. Vasmer két másik származtatási lehetőséget is idéz. Az egyik szerint az ősszláv

**sr̥rb̥* szó jelentése 'szövetséges' volt, a másik szerint a szó az indoeurópai **ser-v-* tőből származik, és 'őrizni' volt a jelentése.

A magyarban a szerb nép és nyelv jelölésére eredetileg a *rác* szót használták (első említése 1150-re tehető), amely a mai Novi Pazar melletti *Ras̥* (ma: Stari Ras) település nevéből származik. A szerb állam neve latinul *Rascia* volt, amelyet magyarul *Rácországnak* neveztek. A *szerb* szó megjelenése jóval későbbi, az első adat 1405-ből származik. Használatban volt még a szó latinosított változata, a *Servius*, *Serbus*, *Servianus* 'szerb férfi' is.

Az írásbeliség előtti kor

Az indoeurópai nyelvcsalád

A szerb nyelv a legtöbb európai nyelvhez hasonlóan az *indoeurópai* (*indogermán, árja, rövidítve ie.*) nyelvcsaládba tartozik. E nyelvek az ún. ie. alapnyelvből differenciálódással fejlődtek ki. Az ie. alapnyelvről nincsenek pontos ismereteink, a nyelvészek elsősorban a *rekonstrukció* módszerével következtették ki, milyen is lehetett ez a nyelv. Valószínűleg egymáshoz közel álló dialektusok összességéként kell elképzelnünk. Az ie. népek őshazája az orosz sztyeppéken lehetett (több őshazaelmélet létezik), innen vándoroltak szét Európa és Ázsia felé.

Az ie. nyelvcsalád ismert ágai: *ind ág* (a legrégebbi, kihalt a védikus ind és a szanszkrit, az újind nyelvek közül a legfontosabb az urdu és a hindi; a cigányok nyelve is ezen ághoz tartozik), az *iráni ág* (a legrégebbi az *Aveszta* nyelve és az óperzsa; az újiráni nyelvek közül a legfontosabb az újperzsa, az afgán, a tadzsik, a beludzsi, a kurd és az oszét; a magyarországi jászok nyelve valószínűleg az oszéthoz állhatott legközelebb), az *anatoliai ág* (a holt hettita, a luv és a palaj), a *tokhár* (kihalt), a *görög ág* (ógörög, közép- és újgörög), az *örmény*, az *albán*, az *itáliai ág* (a latin és leánynyelvei, a portugál, a spanyol, a francia, az olasz, a román és a svájci rétoromán), a *kelta ág* (a kihalt gall, továbbá a walesi, a breton, a skót, az ír), a *germán ág* (a keletgermán, már kihalt gót, vandál, burgundiai nyelv tartozott ide, valamint az északi germán svéd, norvég, dán, izlandi és a nyugati germán angol, német, holland, flamand, afrikaans és a jiddis), a *balti ág* (több, már kihalt kis nyelv, köztük a legismertebb az óporosz, valamint a ma is élő litván és a lett), a *szláv ág* (ide tartozott a szlávok első irodalmi és kultikus nyelve, az ószláv, valamint a mai délszláv nyelvek, a bolgár, a macedón, a szerb, a horvát és a szlovén, a keleti szláv orosz, ukrán és belorusz nyelv, és a nyugati szláv cseh, szlovák, lengyel, kasub, a luzsicei szorb alsó- és felsőszorb változatban, továbbá néhány kihalt nyelv, a pomerán, a poláb és a szlovinc). Ie. nyelvek voltak még a trák, az illír, a venet és a fríg, de e nyelvekről csak igen töredékes ismeretekkel rendelkezőnk.

Az ie. nyelvekhez való tartozás megállapításának egyik módja a szókincs, mégpedig az alapszókincs összehasonlítása. Ehhez a primitív közösségben feltételezhetően ismert szavak, így a testrészeket, családi kapcsolatokat, egyes állatokat, növényeket jelentő szavak, egyszerű tevékenységeket jelentő igék, személyes névmások, 10 alatti számok tartoznak. Közös eredetüket csak az évezredek során bekövetkezett fonetikai, morfológiai és jelentésbeli változások figyelembe vételével állapíthatjuk meg. A közös ie. szókincsből, ie. tövekből levezethető, a szerb nyelvben még ma is használatos szavak például: *mati* 'anya', *kći* 'vki leánya', *sin* 'vki fia', *noga* 'láb', *nos* 'orr', *nokat* 'köröm', *vuk* 'farkas', *zec* 'nyúl', *miš* 'egér', *jež* 'sündisznó', *zima* 'tél', *sneg* 'hó', *dva* 'kettő', *tri* 'három', *deset* 'tíz', *jest(e)* 'van', *su* 'vannak', *znati* 'tudni', *dati* 'adok', *jesti* 'enni', *ja* 'én', *ti* 'te', stb.

Az indoeurópai alapnyelv hangtani és alaktani viszonyai

Az ie. alapnyelv magánhangzórendszere monoftongusokból, azaz rövid és hosszú *i, e, a, o, u* magánhangzókból és egy igen rövid redukált hangból ('šva', jele: ə), továbbá *ei̯, ai̯, oi̯* és *eu̯, au̯, ou̯* ereszkedő diftongusokból állt, ez utóbbiak közül flexiók végén az *ai̯, oi̯, au̯, ou̯* hosszú is lehetett. Az ie. alapnyelvben két félhangzó volt (*i̯, u̯*), négy szonáns (likvida: *r, l*, nazális: *n, m*), s e szonánsok, amelyek lehetek rövidek és hosszúak is, szótagképző funkciót is betölthettek. A mássalhangzórendszerre jellemző, hogy affrikáták nem léteztek, részhang is csak egy volt (*s*), viszont sok volt a zárhang, amelyek mindegyikének volt hehezet nélküli és hehezetes változata is. Bilabiális zárhangok voltak a *p, ph, b, bh*, dentálisok a *t, th, d, dh*. A veláris zárhangoknak három csoportjuk volt: voltak ún. tiszta velárisok (*k, kh, g, gh*), palatovelárisok, amelyek képzésekor a nyelvhat is megemelkedett a szájpaddlás felé (*k', k'h, g', g'h*), s voltak labiovelárisok, amelyek képzésekor ajakkerekítés is történt (*k^w, g^w, k^wh, g^wh*).

Az ie. alapnyelvben mozgó zenei hangsúly volt, azaz a hangsúly helye változhatott, s a hangsúlyos magánhangzó intonációja ereszkedő vagy emelkedő lehetett. A mozgó zenei hangsúlyt megőrizte pl. a litván nyelv, a szlávok közül pedig a szerb, a horvát és a szlovén.

Az ie. alapnyelv flektáló nyelv volt, azaz a mondatbeli viszonyokat elsősorban a névszó- és igeragozás során megjelenő, gyakran több grammatikai jelentést is magukban hordozó flexiókkal (eset- és személyvégződések) fejezték ki, amihez még jellegzetességként járult az ablaut, azaz a többeli magánhangzónak grammatikai jelentés-megkülönböztető szereppel bíró váltakozása, amelynek nyomai sok nyelvben megvannak (vö. a 'rendhagyó' igék alakjaiban, pl. német *sehen* 'látni', *sah* 'látott', *siehe* 'láss', angol *to write* 'írni', *wrote* 'írt', vagy szerb *donese* 'elhoz', *donosi* 'hoz'). A legtöbb indoeurópai szó három elemből állt, azaz a gyökből és a képzőből (témából) álló tőhöz járult a flexió. Az ie. alapnyelv ismerte a grammatikai nem kategóriáját, s a névszók hím, nő- vagy semleges neműek lehettek. Az egyes (singularis, sg) és többes (pluralis, pl) számon kívül ismerte a kettős számot is (dualis, du). A névszóragozásban (declinatio) nyolc esetet különböztethettek meg: a nominativust, azaz alanyesetet, accusativust, azaz tárgyesetet, genitivust, azaz birtokos esetet, ablativust, azaz eltávolodást jelentő esetet, dativust, azaz részes esetet, instrumentalist, azaz eszközhatározós esetet, locativust, azaz helyhatározós esetet, vocativust, azaz megszólító esetet. (Az eseteket kezdőbetűikkel szokás jelölni.) Az igéknél feltételezhető az aktív és a mediális ragozás, két igeidő (jelen és múlt, a múlt több típusával), négy igemód, azaz a kijelentő mód (indicativus), a kötőmód (coniunctivus), az óhajtó mód (optativus) és a felszólító mód (imperativus), továbbá három szám (egyes, kettős és többes szám) és három személy, azaz első, második és harmadik személy megkülönböztetése. Az ie. alapnyelvben voltak igeelvek (participiumok) is.

Az ie. alapnyelvben a nyelvjárási különbségek a Kr. e. III. századra oly jelentőssé váltak, hogy az ie. alapnyelv ágakra bomlásáról kell beszélnünk. A szláv ág korai története a balti nyelvekhez kapcsolódik.

A balti és a szláv nyelvek viszonya

A kutatók már a XIX. században felfigyeltek rá, hogy a szláv nyelvek a balti nyelvekhez állnak legközelebb. Vita tárgyát képezte azonban, hogy egy közös balti-szláv alapnyelvről (ősnyelvről) volt szó, amely később balti és szláv ágra bomlott, vagy pedig eleve két külön ágat alkottak, s a területi közelség és az érintkezés miatt alakultak ki a többi ie. nyelvtől eltérő közös vonásaik. A legutóbbi kutatások szerint az látszik valószínűnek, hogy a

szlávok és a baltiak ősei a Balti-tenger, a Visztula felső folyása, a Kárpátok és a Dnyeper középső folyása között éltek, nyelvük a balti ősnyelv volt. Ez aztán keleti és a nyugati ágra bomlott. A keletbalti nyelvekből a lett és a litván maradt fenn. A nyugatbalti nyelvek kihaltak, a legismertebb közülük az óporosz volt. Ez a nép- és nyelvnev később földrajzi névként, országnévként a németek által lakott keleti területek nevében (Poroszország, Borussia) maradt fenn. Szintén ebből az ágból váltak ki a szlávok ősei is, kb. a Kr. e. VI-VII. században. Tehát meglepő módon a szlávok és a nyugatbaltiak közelebb állhattak egymáshoz, mint a nyugatbaltiak a keletbaltiakhoz. A szlavisztikai kutatások során a tudósok elsősorban a litván adatait szokták felhasználni, mivel az archaikusabb a lettnél.

A szláv nyelvekben, így a szerbben is igen sok olyan szót találunk, amelynek megvan a megfelelője a balti nyelvekben, így a litvánban is. Vö.: A leggyakrabban a következő szavakat szokták példaként hozni: litv. várna, ősszláv *vorna > sz. vrana 'varjú', litv. nazis, ősszl. *nožb > sz. nož, litv. ežeras, ősszl. *ezero > sz. jezero 'tó', litv. rankà, ősszl. *rǫka > sz. ruka 'kéz', litv. viľkas, ősszl. *vilka s > sz. vuk 'farkas'.

Az ősszláv nyelv

A nyugatbaltiaktól a Kr. e. VII. század körül elkülönült ősszláv törzsek valószínűleg a Visztula és a Dnyeper közötti területen éltek. A szlávok, más népekkel ellentétben, nem hagyták el az őshazájukat, hanem azt megőrizve, onnan kiindulva foglaltak el új, viszonylag nagy területeket.

A nyugatbaltiaktól elkülönült szlávok közös nyelvét *ősszláv nyelvnek* nevezzük. E nyelvről is csak az összehasonlító-történeti nyelvtudomány módszereinek köszönhetően vannak ismereteink.

Az ősszláv nyelv történetének kezdeti korszakában e nyelv viszonylag egységes lehetett, s őrizte az ie. és balti-szláv korszakból örökölt vonásokat. Valószínűleg történetének középső korszakára, időszámításunk kezdetétől a Kr. u. III-IV. századra tehető az a nyelvi újítások, amelyek gyökeresen meg fogják változtatni az ősszláv nyelv hangrendszerét és szótagszerkezetét, s e jórészt fonetikai alapokon nyugvó változásoknak messzemenő morfológiai következményei is lesznek.

Még a balti-szláv korszakban megindult a magánhangzók delabializációjának és nyílttabbá válásának tendenciája, amely elsőként az *o* hangot érintette, s így az ősszláv korai korszakára végbement az ie. **ō* > **ā* és ie. **ō* > **ā*, az önálló ősszláv nyelvben pedig az ie. **ī* > *ɨ*, ie. **ū* > **ɨ*, ie. **ē* > **ě*, ie. **ū* > **y* változás, s kialakult az **ī*, **ě*, **ě*, **ā*, **ā*, **y* hangokból álló *magánhangzórendszer*, amely a további tendenciák következtében még az ősszlávban módosul, s nazális magánhangzókkal (*ę*, *ɔ*) és kettőshangzóból származó **ū* hanggal egészül majd ki.

Az ősszláv nyelv *mássalhangzórendszerében* az első fontos változás a veláris réshang *ch* (*χ*) megjelenése volt. Ennél lényegesen jelentősebbek voltak azok a változások, amelyekben *a szótagharmóniára való törekvés* tendenciája valósult meg, azaz, hogy egy szótagon belül hasonló artikulációjú hangok legyenek. E tendencia egyik részfolyamata a *jotáció*, *jésítés* volt, azaz **ĭ* előtt valamennyi mássalhangzó képzése eltolódott a kemény szájpaddás irányába, s palatális szonánsok, réshangok és zár-réshangok (affrikáták) egész sora jött létre, gazdagítva ezzel az ősszláv mássalhangzó-rendszert: **sĭ* > **š'*, **zĭ* > **ž*, **n ĭ* > **n'*, **l ĭ* > **l'*, **r ĭ* > **r'*, **k ĭ* > **č'*, **g ĭ* > **ž'*, **ch ĭ* > **š'*. E változások általában minden szláv nyelvben azonos eredményt adtak. Ajakhangok után *l*-betoldás jelentkezik: **bĭ* > *bl'*, **pĭ* > **pl'*, **mĭ* > **ml'*. A nyugati szlávoknál ez szó belsejében nem következett be. A dentális zárhangok **ĭ* előtt hosszú, lágy affrikátává válnak (**t ĭ* > **t̪'*, **d ĭ* > **d̪'*), amelyek további

sorsa a déli és a keleti szláv nyelvekben hasonlóságokat mutat, de eltér a nyugati szláv nyelvektől. A szótagharmóniára való törekvés másik részfolyamata, az ún. három szláv palatalizáció a veláris mássalhangzók előlképzett magánhangzókval való kapcsolatát érintette. A valószínűleg a Kr.u. I. század körül, bármely elől képzett magánhangzó előtt végbement I. palatalizáció során az ősszláv nyelv valamennyi dialektusában $*k > *č'$, $*g > *ž'$, $*ch > *š'$ változás zajlott le. A II. szláv palatalizáció az ie. $*oi$, $*ai$ diftongusból keletkezett $*ě$ és $*ī$ előtt ment végbe, s $*k$ és $*g$ előtt mindenütt azonos eredményt adott: $*k > *c'$, $*g > *dz' > *z'$. Ez a változás a keleti és a déli szlávok nyelvének alapját jelentő dialektusokban akkor is végbemegy, ha a k , g után w van (összl. $*gwězdā > zvězdā$ 'csillag', összl. $*kwětb > cvětb$ 'virág'). A $*ch$ esetében viszont eltér a déli és a keleti szláv nyelvekben fennmaradt eredmény ($*ch > *s'$) a nyugatiaktól ($*ch > *š'$). A harmadik szláv palatalizáció a velárisok előtt álló $*ī$, $*b$ és $*ę$ előtt következett be, és a másodikkal azonos eredményt adott. A jotáció és a palatalizáció következtében az ősszláv mássalhangzórendszer a következő hangokkal bővült: $*ī'$, $*ā'$, $*s'$, $*z'$ (helyenként marad $*dz'$), $*n'$, $*l'$, $*r'$, $*ž'$, $*š'$, $*č'$, $*c'$. Amennyiben az új lágy mássalhangzók után hátul képzett magánhangzó volt, a hátul képzett hang helyett annak elől képzett párja jelent meg ($*ā > *ō$ helyett $*ě$, $*b$ helyett $*b$, $*ā$ i $> *ě$ helyett $*ě$ i $> *ī$). Ez utóbbi folyamatnak igen fontos morfológiai következménye lesz az $*ō$ és $*ā$ tövű főnévragozás lágy tövű változatának kialakulása (ún. $*j$ $ō$ és $*jā$ tövű változat), amely kihatással lesz a többi névszó ragozására is.

Az ősszláv korszak második felétől az ún. *nyíltzótagúságra való törekvés* tendenciájának következményeként az ősszláv szótagok szerkezete leegyszerűsödik, a szótagok csak magánhangzóra vagy szótagképző r , l likvidára végződnek. Ez a tendencia egészen az írásbeliség korszakáig érvényben volt, s több részfolyamatból állt. Zoltán András a fenti tendenciát azzal a ténnyel magyarázza, hogy a szlávok nagyszámú idegen népességet asszimiláltak, s a velük való érintkezés nyelvi következménye lehetett szláv szótagok szerkezetének leegyszerűsödése.

Az ősszláv nyelv *morfológiai rendszerében* fontos változások mentek végbe. Ezek egy részét nem lehet fonetikai okokkal indokolni. Ilyenek elsősorban az igerendszert ért átalakulások. A fonetikai változások közül a szótagharmóniára való törekvés tendenciája a névszóragozási típusok kemény és lágy változatának kialakulását okozta. A nyíltzótagúságra való törekvés jelentős morfológiai következménnyel járt. Az eredeti flexió sokszor eltűnt vagy átalakult, összeolvadt a megelőző morfémával, a témával. A főnévragozási típusok eddig ún. témák (azaz a relatív tő utolsó eleme) alapján különböztek el, de a fonetikai folyamatok következtében a téma a legtöbbször felismerhetlenné vált, ami alapot adott a ragozási típusok egymásra hatására, végzések átvételére más típusból, vagy egy-egy főnév teljes paradigmájának egy másik típus szerint való megváltozásához. E folyamatok az ősszláv második felében kezdődtek meg, s az egyes szláv nyelvek történetében fejeződtek be.

A szláv nyelvekben sok olyan közös szó található, amelynek elemei ie. eredetűek ugyan, de maguk a szavak ősszláv újképzések. Ilyenek például a következők: összl. $*pledmen$, sz. *pleme* 'törzs', összl. $*wertmen$, sz. *vreme* 'idő', összl. $*medū ēd$, sz. *medved*, összl. $*čblověkb$, sz. *čovek*, összl. $*otrok$, sz. *otrok* 'szolga, jobbágy; nyj. gyermek', összl. $*volb$, sz. *vo* 'ökör', összl. $*pъsb$, sz. *pas* 'kutya', összl. $*polb$, sz. *po* 'fele vminek', összl. $*ovbca$, sz. *ovca* 'bárány', összl. $*wblčika$, sz. *vučica*, stb.

Az ősszláv nyelv felbomlása

Az ősszláv nyelv időszámításunk kezdetéig viszonylag egységes lehetett. A törzsek egy részének az őshazából való elvándorlásával azonban a köztük való érintkezés nehezebbé

vált, vagy megszűnt. Az elfoglalt területeken idegen nyelvet beszélő népeket találtak, akiknek nyelvéből egyes elemek szubsztrátumként bekerülhettek az ősszláv törzsek nyelvébe. Mindez elősegítette a szlávok nyelvi differenciálódását. A közeledések és eltávolodások okozta különbségek alapján joggal beszélünk az ősszláv nyelv markáns nyelvjárásokra való bomlásáról. Általában a VIII–IX. századot tartják az ősszláv korszak végének, s utána már az egyes szláv nyelvekről beszélnek, a nyelv neve elé téve az *ó* jelzőt (óbolgár, ószerb, ólengyel, stb.). Mivel azonban az ősszláv nyelv dialektusai a különbségek ellenére is közel álltak egymáshoz, indokolt az a vélemény is (Nikolaj Trubetzkoy, Zoltán András), hogy az ősszláv korszak csak az ún. redukált hangok (ʋ, ʋ̄) kiveszésével ill. vokalizálódásával zárult le, amely a X. század körül a kezdődött és a XII. századig, sőt talán még tovább is tartott. Tehát önálló, elkülönült szláv népekről és nyelvekről csak ezen időponttól beszélhetnénk.

A déli szlávok mai lakhelyüket a VI-VII. században két irányból közelítették meg. Egy részük, a bolgárok és a macedónok ősei keletről, Erdély, Dácia felől jutottak el a Balkán-félszigetre, a szerbek, horvátok és a szlovének ősei pedig nyugat felől, de nem egyszerre és nem azonos útvonalon. A szlovének észak-nyugat, a mai ausztriai Duna-szakasz és a Keleti Alpok felől, a horvátok és a szerbek pedig valószínűleg a Bánság és a mai Magyarország déli része felől érkeztek, jórészt az avarok szövetségeseikén vagy alávetettjeiként, s a VII. században az avarokkal együtt jelentős pusztítást vittek végbe a Balkánon. (A horvátok letelepedésével kapcsolatban olyan elmélet is létezik, hogy a VIII-IX. század körül érkeztek, kb. a szlovénekkal azonos útvonalon).

A *keleti délszlávok* (a bolgárok és a macedónok ősei) és a *nyugati délszlávok* (a szerbek, horvátok és szlovének ősei) között a határ a Timok folyó torkolata, Osogov és a Šarplanina vonalán húzódott. A közöttük levő nyelvi különbségek egy része valószínűleg még a Balkánon való letelepedés előtti időkből származik.

A *szerbek ősei* a Balkánon természetesen nem lakatlan területeket találtak. E területek ismert őslakosai a *trákok* és az *illírek* voltak, velük azonban már nem találkoztak, hanem csak romanizálódott, azaz helyi latin dialektust beszélő utódaikkal, valamint albánokkal. Trák eredetű helynév lehet a *Tamiš* 'Temes' folyónév és *Niš* városának neve. Illír eredetű helyneveknek tekinti *Kotor*, *Ulcinj* városok és a *Tara* hegység nevét. A Balkánon talált őslakosok latin dialektusából igen sok köznévi (elsősorban növény- és állatnevek: *bosiljak* 'bazsalikom', *lovor* 'babér', *cer* 'cédrus', *jegulja* 'angolna', *mazga* 'öszvér', *paun* 'páva') és helynévi (*Budva*, *Risan*, *Bar*, *Duklja*, *Tivat*) került a szerb nyelvbe. Az őslakosok nyelvéből származó hatásnak, ún. szubsztrátumjelenségnek tekinti Pavle Ivić az ősszlávból örökölt lágy mássalhangzók megkeményedését.

A szerbek letelepedése utáni időszak nyelvi jellemzőiről leginkább csak más nyelvű szövegekbe bekerült helynevekből, személynevekből vannak ismereteink. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a X-XI. századig a nyelv őrizte az ősszlávból örökölt rendszert. A X. század végén és a XI. század elején azonban fontos változások történtek. Végbement a két redukált hang egybeesése (mindkettő helyén *ə-t ejtettek), s az ún. gyenge helyzetben (pl. szó végén) megkezdődött további sorvadásuk, eltűnésük. Az ún. nazális magánhangzók, az *ɔ és az *ɛ elveszítették nazális képzési elemüket, orális magánhangzókka estek egybe: ősszl. *pɛʋ̄b > sz. *pet* 'öt', ősszl. *pɔʋ̄b > sz. *put* 'út'. A lágy szótagképző r̄ és l̄ megkeményedett: ősszl. *wl̄'k̄b > *wl̄k̄b > sz. *vuk* 'farkas', ősszl. *dr̄'žati > sz. *držati* 'tart'. E jelenségek csak az akkori *što-* és *ča-*nyelvjárást jellemezték, a *kaj-*nyelvjárásban és a szlovének által lakott területek nyelvében a hasonló folyamatok némileg eltérő eredményt

adtak. Lényegében tehát a XI. századtól különül el a szerb és a horvát nyelv (ill. annak két nyelvjárása) a többi déli szláv nyelvtől.

Az írásbeliség kora

A szerbek a kereszténységet valószínűleg a IX. században vették fel, írásos emlékekkel pedig a XII. századtól rendelkeznek. A nyelvben bekövetkezett változásokat és a mai szerb nyelv legfontosabb vonásait a következőkben foglalhatjuk össze.

Fonetika

Mint minden szláv nyelvben, itt is leegyszerűsödött az összlávból örökölt bonyolult, túl sok megkülönböztető jegyet tartalmazó, ezért instabil magánhangzórendszer.

Az egyik legkorábbi változás volt a nazális magánhangzók orális képzésűvé válása (* ϵ > e , * ϱ > u). A korai nyelvmélekek arról tanúskodnak, hogy a két redukált egybeesett (* υ , * υ > * α), s ezt a kiegyenlítődőtt redukált képzése a közepén képzettől a legkorábbi nyelvmélekek keletkezési helyén az elülső nyelvtől felé tért el (kb. * α^e), s ezért használták az előképzett redukált jelölésére szolgáló ' betűt.

Korai változás volt a lágy szótagképző r és l megkeményedése (* r' > r , * l' > l). Megkeményedtek a palatalizáció vagy jotáció következtében keletkezett * r' , * s' , * z' mássalhangzók is: is: * r' > r , * s' > s , * z' > z . A mássalhangzórendszerben az összl. * tj , * kti , * gti , hangkapcsolatok helyén a szerbben $ć$ jelent meg (* $světjā$ > sz. *sveća* 'gyertya', vö. ószl. *št*'), a * dj helyén pedig $đ$ (* $mediā$ > sz. *međa* 'határ', vö. ószl. *žd*'); mind a *megye*, mind a *mezsgye* szavunk e szóból származik).

Szintén korai, de nyelvmélekekben nem tükröződő változás volt a jaty (ϵ) eredeti hangértékének megváltozása, amely a nyugati déli szláv nyelvterületeken eredetileg $e\Box\grave{a}$ volt. Ez a diftongusjellegű hang monoftongizálódhatott, s a X-XI. századra már $e\Box$ hangérték rekonstruálható; de egyes területeken a monoftongussá válás elmarad, s ott Pavle Ivić $e\Box\grave{e}$ hangértéket feltételez.

A X-XI. században az egész nyugati déli szláv nyelvterületen megkezdődik, s a XII. századra, délkeleten a XIII. elejére be is fejeződik az * y és az i egybeesése i hangban (összl. * $synb$ > sz. *sin* 'fia vkinek').

A XI-XII. századra tehát a következő magánhangzórendszer rekonstruálható: i , ϵ ($e\Box$ vagy $e\Box\grave{e}$ hangértékkel), e , a , o , α , u . A következő, két-három évszázadig tartó változások a jatyot és a redukáltat érintik, s befejeződésük a mai szerb nyelv hangrendszerének kialakulását is jelenti.

Azokon a területeken, ahol a jaty hangértéke zárt e ($e\Box$) volt, a XIII. század végétől két tendencia figyelhető meg. Zártabbá válhatott, ekkor egybeesett az i -vel, s így keletkeztek az ún. i -ző nyelvjárások, vagy nyíltabbá válhatott, egybeesett az e -vel, s ekkor keletkeztek az ún. e -ző nyelvjárások. Ott, ahol a jaty hangértéke diftongoid jellegű maradt, csak a XIV. században megy végbe változás, s a hosszú szótagokban *ije*, a rövidekben pedig *je* (néha i és e) váltja fel a jatyot. Példák a jaty megváltozására: a nyugati déli szláv nyelvek korai korszakában * $ml\acute{e}:ko$ > ma: *mliko* / *mleko* / *mlijeko* 'tej' (a jaty hosszú volt), * $ml\acute{e}\check{c}bnyj\check{b}$

> *mlěčъni* > ma: *mlični / mlečni / mlječni* 'tejes' (a jaty rövid volt), **hьtělъ* > ma: *htio / hteo / htio* (a rövid jaty *l*-ből keletkezett *o* előtt volt), **mrěža* > ma: *mriža / mreža / mreža* (rövid jaty mássalhangzó + *r* után). Meg kell jegyeznünk, hogy az ószláv nyelv szerb redakciójában a jaty helyén Bosznia kivételével *e*-t ejtettek.

Az ún. što-nyelvjárási területek északi vidékein, lényegében a Krassótól (szerbül Karaševo) Zsomberekig (horvátul Žumberak) húzódó sávban a jaty igen sokáig megőrződött mint önálló fonéma, s csak a délről beözönlött menekültek, migránsok nyelvének hatására jelent meg *e* a jaty helyén. Azonban ebben a sávban még ma is vannak olyan nyelvjárások, ahol a jaty semmilyen más fonémával nem esik egybe. E nyelvjárásokat hívjuk a jatyot őrző nyelvjárásoknak.

Mint már említettük, a nyugati délszlávoknál a két redukált még az írásbeliség kialakulása előtt egybeesett (**b*, **b* > *a*). További sorsuk a szóban elfoglalt helyzetüktől függött. Az ún. gyenge helyzet legjellegzetesebb esetei, ha szó végén voltak, utánuk teljes képzésű magánhangzó állt, nem volt rajtuk hangsúly. Ebben a helyzetben sorvadásnak indultak, kivesztek. Már a XII. századi nyelvemlékek is arról tanúskodnak, hogy a redukáltak kiveszése megkezdődött (példák *Kulin bán 1189-es okleveléből*: összl. **kьnęže* > *kneže*, összl. **kьto* > *kto*). Az ún. erős helyzetben álló redukáltak (szó elején, hangsúlyos szótagban, vagy ha a következő szótagban is redukált volt) megnyúltak, teljes képzésű hangokká váltak. Pavle Ivić véleménye szerint a kiegyenlítődött redukált eredetileg elől képzett volt, de az *e*-nél zártabb. A vokalizáció során képzési helye megváltozott, hátrébb tolódott és nyíltabbá vált, s így az erős helyzetű redukáltak helyén a szerb nyelvterület legnagyobb részén *a*-t találunk (összl. **dьnъ* > *dan* 'nap', összl. **sьnъ* > *san* 'álm'), a zeta-lovčeni dialektusban pedig *ä*-t (*dän, sän*). A vokalizáció első példái a horvát glagolita emlékekben a XIV. század elején jelentkeznek, Boszniában a XIV. század első harmadában, Dubrovnikban pedig a század végén. Szerbiában, pontosabban Raškában csak a XV. századra tehető ez a változás.

A XV. századra tehát kialakult a mai szerb nyelvet is jellemző magánhangzórendszer, amely öt fonémából áll, amelyek lehetnek rövidek és hosszúak is: *i*, *e*, *a* (ajakkerekítés nélküli), *o*, *u*. A hangsúlytalan magánhangzók a szerb nyelvben nem redukálódnak.

A redukáltak kiveszésének vagy vokalizációjának mélyreható következményei lettek minden szláv nyelvben. Az alapvető változások iránya, jellege mindenütt hasonló, de eredménye a bonyolult fonológiai és morfológiai folyamatok következtében gyakran eltérő. Mindenütt érvényét veszítette a nyílt szótagúságra törekvés, s megjelentek a zárt szótagok (késői összl. **o-tъ-cъ* > sz. *o-tac* 'apa'). Eddig elképzelhetetlen hangkapcsolatok jöttek létre, amelyek azonban nem mindig voltak hosszú életűek, mert az egymás mellé került mássalhangzók között zöngesség, valamint a képzés helye és módja szerinti hasonulás mehetett végbe, mássalhangzók eshettek ki, másodlagos jésítés, jotáció történhetett. Mindezeknek morfológiai következménye a tövek és képzők változatainak, alomorfofnak a kialakulása (vö. Nsg. összl. **vorььcъ* > sz. *vrabььcъ* > *vrabac*, Gsg sz. **vorььca* > *vrabььca* > *vrabca* > *vrapca* 'veréb', tehát a ragozás során a tö *vrab-/vrap-*, a képző *-ac/-c-* változatban is szerepel; a redukáltal kiveszése előtti Isg *bolestьju* > *bolestju* > jésítéssel *bolesću* > képzés helye szerinti asszimilációval *bolešću* 'betegség', tehát a képző *-est/-ešč-* változatban is létezik). Fontos következmény még egyes mássalhangzók (a leggyakrabban a *t*, *d*) kiesése és a mássalhangzó-kapcsolatok leegyszerűsödése: korábbi sz. Nsg nn *bolestьna* > *bolesna* 'beteg', Nsg *pripovědьka* > *pripovedka* > *pripovetka*, de Gpl *pripovedaka*; elhasonulásos, disszimilatív jellegű hangzókieséssel, amikor a két azonos helyen képzett mássalhangzó közül az egyik kiesik: Gsg *svetььca* > *svetca* > *svec* 'szent'.

Amennyiben a gyenge helyzetű redukált kiveszésével a szerb nyelvtől ekkor már idegen hangok, hangkapcsolatok jöttek volna létre, a nyelv igyekezett ezeket kiküszöbölni. Így ha a redukált kiveszésével szó végén szótagképző r , l , m , n jött volna létre, másodlagos redukált betoldására került sor, amely aztán az erős helyzetben levő redukáltakhoz hasonlóan vokalizálódott, pl. *dobr̥* > *dobr̥* > *dob̄ar* > *dobar* 'jó', *osm̥* > *osm̥* > *os̄am* > *osam* 'nyolc', *jesm̥* > *jesm̥* > *jes̄am* > *jesam* 'vagyok'. Ha azonban a gyenge helyzetű redukált l vagy r után, szó belsejében állt, másodlagos szótagképző r , l jött létre, amelynek további sorsa megegyezik az eredeti szótagképző r , l -lel (pl. összl. **sl̥bz'a* > *sl̥za* > *suza* 'könny', összl. Gsg **kr̥ve* > *kr̥ve* > *kr̄vi* 'vér'). Amennyiben a más szláv nyelvekben, pl. az oroszban és a lengyelben megengedett, ám a szerb szótagszerkezettől idegen hangkapcsolatok jönnének létre, ezek is kiküszöbölnének, oly módon, hogy a gyenge helyzetű redukált helyén is vokalizáció történik (pl. összl. **m̥gla* > **mgla* helyett sz. *magla* 'köd', oroszul *мгла*). Előfordul, hogy az előbbihez hasonló gyenge helyzetben tőkiegyenlítődesre való törekvés is segíti a megjelenését (Nsg összl. **lv̥v* > *lav*, s ennek analógiájára Gsg **lv̥a* > **lva* helyett *lava* 'oroszlán, vö. or. *лев, льва*). A tőkiegyenlítődesre, azaz a tőváltozatok kiküszöbölésére való törekvés fonetikai indok nélkül is igen gyakori (pl. Nsg összl. **d̥bn̥* > *dan*, Gsg **d̥bna* > **dna* helyett *dana*, Nsg összl. **d̥sk̥á* > **d̥ska* > **cka* helyett az Asg **d̥□sk̥q* > *dasku* hatására a Nsg *daska* 'deszka' lett). Meg kell jegyezni, hogy a dialektusokban egy-egy szónál, típusnál a fentiekől eltérő módon is mehetnek végbe változások, ill. el is maradhatnak. Például vannak olyan területek, ahol a 'deszka' *cka* lett, vagy végbement a **st̥klo* > *stklo* > *cklo* hangváltozássor, míg az irodalmi nyelvben *staklo* 'üveg' lett, azaz a redukált analógiás hatásra vokalizálódott.

Természetesen a mássalhangzórendszerben is történtek fontos változások. Ezek egy része a magánhangzórendszert is érinti, hiszen szonánsokból keletkeznek magánhangzók.

A legkorábbi ilyen változás még a redukáltak kiveszésével kapcsolatos. Az önálló szóként vagy szó elején álló összl. **vb(-)* > korai sz. **vb(-)* hangkapcsolatból már az írásbeliség megjelenése körüli időben *u(-)* lesz (**vb* > *vb* > *u*, '-ba/-be, -ban/-ben, előljárószó', **vb̥nuk̥* > *vb̥nuk̥* > *unuk* 'unoka').

A szerb nyelv a redukáltak kiveszése utáni korszakig változatlanul őrizte a szótagképző r , l hangokat, sőt másodlagos szótagképző r , l is kialakult, amelyeknek a sorsa megegyezett az eredetiekével. Mint a szláv nyelvekben általában, a szerbben is a szótagképző r bizonyult stabilabbnak, a nyelv mind a mai napig megőrizte. A szótagképző l helyén azonban a szláv nyelvekben egyedülálló módon magánhangzót, *u*-t találunk, annak eredetétől függetlenül: korai sz. **v̥lk̥* > *vuk* 'farkas', **sl̥bz'a* > *sl̥za* > *suza* 'könny'. Az *u*-t azzal magyarázzák, hogy az l erősen veláris és labializált jellegű volt, kb. mint a mai szlovénben. Az l kiküszöbölése hosszú folyamat volt. Nyelvjárásokban találunk *l̄*-t és *lu*-t is (**dl̄gb* > *dlug*, ill. *dl̄g*, szemben az irodalmi *dug* 'hosszú' alakkal, **sl̄nce* > *slunce*, illetve *sl̄nce*, irodalmi *sunce* 'nap'). A Timok folyó környékén még megőrződött az l .

A XV. században a szerb és a horvát irodalmi nyelv alapját adó űto-nyelvjárásokban, megváltozott a nem szótagképző l ejtése is, amennyiben szótag vagy szó végén állt. Ebben a pozícióban az l megnyúlt, ajakkerekítéses kiegészítő artikulációval *o*-vá alakult: összl. **dal̄b* > *dal̄b* > *dal̄* > *dao* (*je*) 'adott', **vol̄b* > **vol̄b* > *vol̄* > *vo* > *vo* 'ökör', **radil̄bnica* > *radionica* 'műhely'. Ez a változás csak igen rövid ideig volt érvényben, a XV. század után átvett idegen szavaknál már nem érvényesült: *general* 'tábornok', *mantil* 'átmeneti kabát', *palma* 'pálma', stb. Az ún. *l*-es particípium (participium perfecti) esetében a fonetikai változás

morfológizálódott: az *-l >-o az egyes számú hímnemű alakok jegyévé vált: *radio je* 'dolgozott, hn', *pita_o sam* 'kérdeztem, hn', *žele_o bih* 'szeretném, hn'.

A mássalhangzókat érintő változások közül viszonylag korai volt a lágy mássalhangzók egy részének megkeményedése. E megkeményedési folyamatokat a balkáni őslakosság nyelvének hatásával szokták magyarázni.

Az ősszláv nyelvben a mássalhangzórendszert érintő egyik legfontosabb változás volt a jésítés, a jotáció, amelynek során új, palatális réshangok és affrikáták keletkeztek. Eredményüket tekintve a XVII. végén – XVIII. század elején ugyanilyen változások történtek a redukáltak kiveszésének és a jattyal kapcsolatos változásoknak a következményeként is, ha korlátozott érvénnyel, nem minden mássalhangzóra, illetve nem a teljes szerb és horvát nyelvterületre kiterjedően is. Más szláv nyelvekben nincs ilyen jelenség. Az ún. új jotáció csak a što-nyelvjárási területeken ment végbe, akkor, ha a gyenge helyzetű redukált kiesésével mássalhangzó+j hangkapcsolat jött létre: **zdrav_oje* > *zdravje* > *zdravlje* 'egészség', **bit_oje* > *bitje* > *bice* 'lény', **radost_oju* > *radostju* > *radoscu* > *radošcu* 'öröm, Isg'. A j azonban nem mindig esik ki, š, ž, č után megmarad, pl. **bož_oji* > *božji* 'istené' Érdekes módon z és s esetében nem ment végbe a folyamat: **koz_oji* > *kozji* 'kecske-', **pas_oji* > *pasji* 'kutya-'. Az ún. legújabb jotáció a jattyal kapcsolatos változások következtében ment végbe, s csak az ije-ző nyelvjárásokat érintette. Ugyanis rövid szótagokban a jaty helyén (kevés kivételtől eltekintve) je-t találunk, s az megváltoztatta a megelőző mássalhangzó artikulációját: sz. **dě_ob* > *djed* > *ded*, **trpě_oti* > *trpj_oti* > *trplj_oti*. Ez a változás csak s, z esetében került bele az irodalmi nyelv ije-ző változatába (pl. sz. **sněž_obn* > *snježan* 'havas', **poslě_od_onji* > *posljednji* 'utolsó'), egyéb hangok esetén nyelvjárási vonásnak számít. Az irodalmi nyelvben a fenti szavak esetén a *djed*, *trpj_oti* a norma.

A mássalhangzórendszert érintő változás volt a dž (cirill betűvel ђ) megjelenése. A török uralom alatt rengeteg török, arab eredetű szókerült be a szerb nyelvbe, s ezekben a dž is gyakori volt (pl. *džamija* 'dzsámi', *hodža* 'hodzsa', *pendžer* 'ablak'). A redukáltak kiveszését követően a zöngéesség szerinti asszimiláció eredményeként szerb szavakban is megjelenik, mégpedig zöngés mássalhangzó előtt álló č-ből, pl. **otač_obina* > *otačbina* > *otadžbina*, **naruč_obina* > *naručbina* > *narudžbina*, *uč_obenik* > *udžbenik*, stb. A szerb cirill ábécébe a dž jelölésére szolgáló ђ (*džerv*) betű a román cirillbetűs ábécéből került át, használata a XVII. századtól általánosabb.

Sem az ie. alapnyelvben, sem az ősszlávban nem volt még zöngétlen labiodentális réshang, f. A szerbbe más nyelvekből, elsősorban a görögből vagy a latinból átvett szavakkal együtt került be, de jellemző módon a kevésbé művelt másolóknál az első időkben hanghelyettesítést találunk, mint ahogy a népnyelvben i: az idegen f-et közeli artikulációjú, bilabiális vagy labiodentális hangokkal helyettesítették, azaz p-vel vagy v-vel (gör. *Στεφανος* > *Stefan* helyett *Stepan*, *Stevan*, *Φιλίππος* > *Filip* helyett *Pilip*, *Vilip*). Csak később, a műveltségi szint emelkedésével sajátították el a kiejtését és vált a hangrendszer részévé (*Stefan*, *Filip*). A németből és a magyarból is kerültek f hangot tartalmazó szavak a szerbbe: *frajla* 'Fräulein, kisasszony', *fin* 'fein, finom', *fela* 'féle', *forinta* 'forint', ez utóbbi szó Boszniában *vorinta* alakban is ismert volt. Szláv szavakban az f csak hangutánzó szókban fordult elő, pl. *frkati* 'prüszköl', *fučkati* 'fütyül'. Azonban arra is van példa, hogy a hv hangkapcsolatból f keletkezik, pl. a *Hvoča* > *Foča* helynévben, valamint a nyelvjárási eredetű, a köznyelvben is használatos *hvatati* > *fatati* 'megfog', *hvala* > *fala* 'köszönöm' esetében.

Viszonylag késői változás a *h* eltűnése a szerb nyelvterület nagyobb részén. A változás valószínűleg a XVI. században kezdődött és a XVIII. században fejeződött be. Nem érintette a muzulmán lakosság által lakott városokat, valószínűleg azért, mert a török és arab jövevényszavakban, vallásos terminológiában igen gyakran előfordult a *h*, s ez segítette megőrzését a szláv szavakban, sőt, dialektusokban másodlagos *h* is kialakulhatott, ott, ahol etimológiailag nem volt *h* (pl. *rvati se* > *hrvati se* 'birkózik'). A *h* megmaradása és a másodlagos *h* használata lesz majd az egyik jellemzője a vitatott létezésű bosnyák nyelvnek. Ha a *h* két magánhangzó között esett ki, hiátus keletkezett, amelynek kiküszöbölése $i > j$ vagy $u > v$ betoldásával történt. Az ilyen betoldásos alakok általában a szerb irodalmi nyelv részévé váltak, a horvát irodalmi nyelv, annak ellenére, hogy a *h* ottani dialektusokból is hiányzik, visszaállította a *h*. Példák: *uho* > *uo* > *uo* > *uvo*, horv. *uho* 'fül', **kuhati* > *kuati* > *kuati* > *kuvati*, horv. *kuhati* 'főz', *suhi* > *sui* > *suji* > *suvi*, horv. *suhi* 'száraz', *kihati* > *kiati* > *kiati* > *kijati*, horv. *kihati* 'tüszög', *Muho* (a Muhamed névből) > *Muo* > *Mujo* > *Mujo*. Mivel vannak olyan területek, ahol a *h* megvan, az irodalmi nyelvbe végül mégis bekerült a *h*, ejtése és írása az adott szó etimológiájának megfelelően kötelező, kivéve azokat a szavakat, ahol a fenti hanghelyettesítések bekövetkeztek.

A fenti változások következtében kialakult a mai szerb nyelv mássalhangzórendszere is: *m, b, p, v, f, t, d, s, z, c, n, nj, l, lj, ž, š, dž, č, đ, ć, j, k, g, h*. Ezek között csak öt lágy van (*nj, lj, đ, ć, j*), de a valamikori lágy mássalhangzók fonológiai szempontból még ma is lágyként viselkednek. A nyelvjárások természetesen eltérnek ettől a rendszertől. A mássalhangzók fonémaeloszlására a következők jellemzőek. A szóvégi zöngés mássalhangzók nem zöngétlenednek: *rad* [*rad*]. Zöngétlen mássalhangzó előtt zöngétlenedés megy végbe (*begstvo* > *bekstvo* 'menekülés'), zöngés előtt zöngésedés (*svatba* > *svadba* 'lakodalom'), s ezt általában a helyesírás is jelöli. A kemény szájpadrátnál képzett mássalhangzók előtt a *s, z* foghangok esetében képzés helye szerinti hasonulás megy végbe (*lišće* > *lišće* 'levelek', *pažnja* > *pažnja* 'figyelem'). Bilabiális hangok előtt a *n* bilabiális *m*-ként ejtendő, s ezt egyszerű szavakban a helyesírás jelöli is: *odbranbeni* > *odbrambeni* 'védelmi', *jedanput* > [*jedamput*], de mivel összetett szó, írásban marad *jedanput* 'egyszer'. A *n* fonémát velárisok előtt velárisan kell ejteni, pl. *Anka* [*aŋka*]. A kettős mássalhangzók a szerb nyelvben lerövidülnek (*petdeset* > *peddeset* > *pedeset* 'ötven'). A mássalhangzó-csoportok, különösen, ha *t, d*-t tartalmaznak, leegyszerűsödnek, s ezt a legtöbbször a helyesírás is jelöli (*žalostna* > *žalosna* 'szomorú, gyászos', *šestnaesti* > *šesnaesti* 'tizenhatodik'). Igen gyakoriak a korábbi fonetikai változások, így a palatalizációk és a jotáció miatt bekövetkezett mássalhangzó-váltakozások, vagy az *l* váltakozása szó és szótag végén *o*-val. E váltakozásoknak ma már nincs fonetikai okuk.

Az összlávból örökölt *prozódiai rendszer* jellemzője volt, hogy jelentésmegkülönböztető szerepe a hangsúly helyének, a kvantitásnak (hosszú és rövid szótagok oppozíciója) és a hanglejtésnek volt (emelkedő vagy ereszkedő). Ez mind a mai napig így van, hiszen a szerb irodalmi nyelvben hosszú és rövid emelkedő és hosszú és rövid ereszkedő hangsúlyt különböztetünk meg, s a hangsúlyos szótag után álló hangsúlytalan magánhangzó lehet hosszú is. De mindez csak hosszú és bonyolult, spirálisnak tekinthető változások következtében alakult ki, s nem is jellemez minden nyelvjárást. A mai szerb dialektusokban rendkívül sok kombinációja létezik a hangsúlyrendszereknek. A szerb irodalmi nyelv alapját a kelet-hercegovinai nyelvjárások képezték.

Morfológia

A morfológiai rendszer változásainak egy része már a késői összslávban megkezdődött, az írásbeliség utáni korszakban csak folytatódott, ill. befejeződött.

A deklinálható vagy konjugálható szófajok esetében közös változás a kettős szám mint grammatikai kategória eltűnése, mely a XV. századra tehető. Maradványai megvannak a főnévragozásban, sőt, a D-Ldu *-ma* végződéselem igen fontos szerepet kap nem csak a főnevek, de az egyéb névszók ragozásában is, azonban már nem dualis, hanem többes szám jelentésben.

Főnevek

A legnagyobb változás talán a főnevek rendszerében történt. A főnevek esetvégződéseinben a nem, a szám és az eset kategóriája tükröződik. A fentebb már vázolt fonetikai okok miatt a főnévragozási típusok egymásra hatása során igen nagy szerepet kapott az analógia, amelynek alapját a leggyakrabban a Nsg végződése és a nem azonossága adta. Az eddigi rendező elv, a téma azonossága helyett a Nsg alakja és a főnév neme kezdte meghatározni, hogy az egyes esetekben milyen végződések kap. Ezen új elvek szerint kezdett fokozatosan átrendeződni a főnévragozás, a nem produktív tőtípusok (**ŭ*, **ū* és a mássalhangzós tövek) megszűntek önálló modelleket alkotni, a hozzájuk tartozó főnevek a produktív ragozási típusok (**ŏ*/**jŏ*, *ā/jā*, **ī*) valamelyikébe kerültek át. Természetesen az átrendeződés igen hosszú folyamat volt, évszázadokig egymás mellett éltek a különböző tövekből származó végződésváltozatok, s a nyelvjárások az irodalmi nyelv részévé nem vált alakok közül is sokat megőriztek. A megszűnt ragozási típusok esetvégződései azonban bekerülhettek a befogadó típusba. A legmarkánsabb példa talán a hím- és semleges nemű főnevek Lpl-i *-u* végződése (*u gradu* 'városban', *na selu* 'falun', *na konju* 'lovon'), amely az **ŭ* tövüektől származik, s az irodalmi nyelvben teljességgel kiszorította az eredeti **ŏ*/**jŏ* tövű *-ě*/*-i* végződéseket. Fontos még megjegyezni, hogy a legproduktívabb típusoknál valaha megvolt bináris, kettős jellegnek, azaz a kemény és a lágy tő szerinti ragozás megkülönböztetésének leginkább csak nyomai maradtak.

A *mai szerb nyelvben* a kettős szám mint grammatikai kategória már nem létezik, csak maradványai vannak. Az esetek számát illetően lényeges változás nem történt. A szerb nyelv megőrizte a vocativust, bár kétségtelen, hogy sok tulajdonnévből már nem szokták képezni. Jellegzetes változás a D, I és Lpl szinkretizmusának, egybeesésének kialakulása, amelynek során egy hosszabb folyamat eredményeként mindhárom esetben a duális D–I-i *-ma* végződéselemét találjuk, *-ima* vagy *-ama* végződés részeként, s ez érvényes a többi névszóra is. A főnévragozásban négy típust szokás megkülönböztetni. Az első csoportot, kemény és lágy változattal, az általában mássalhangzóra végződő hímnemű (*voz* 'vonat', *konj* 'ló') és a bőbővülés nélküli semlegesnemű főnevek (*selo*, *polje*) alkotják. A második típushoz a bőbővülést mutató, általában valamikori mássalhangzós tövű, semleges nemű főnevek tartoznak (*vreme*, Gsg *vremena* 'idő', *tele*, Gsg *teleta* 'borjú', *čudo*, Npl *čudesna* 'csoda'). A harmadik típusban *-a*-ra végződő nőnemű, kisebb részben hímnemű főneveket találunk (*žena* 'nő', *struja* 'áram', illetve *sluga* 'szolga', hn.), míg a negyedik csoport a mássalhangzóra végződő nőnemű főnevek csoportja (*stvar* 'dolog', *radost* 'öröm').

A hímnemű élőlényeket jelentő főneveknél (valamint a hozzájuk kapcsolódó egyéb névszóknál) a többi szláv nyelvhez hasonlóan kialakult az élő – élettelen kategória, amely a szerb nyelvben csak a G végződésének használatát jelenti A-i jelentésben (pl. *vidim jedan voz* 'látok egy vonatot', de *vidim jednog čoveka i jednog konja* 'látok egy embert és egy lovat'). Más szláv nyelvekben (pl. az oroszban) e kategória érvényesülése a többes szám A-ra is kiterjedhet, sőt a nyugati szláv nyelvekben a Dsg-ra és a Npl-ra is.

Névmások

Az összlávból örökölt névmási rendszerre jellemző, hogy morfológiai szempontból két jellegzetes csoportra voltak oszthatóak. A személyes névmásokhoz csak az 1. és 2. személyű személyes névmás és a visszaható névmás tartozott. Jellegzetességük, hogy ragozásuk során szuppletivizmussal is találkozunk (pl. Nsg 1. személy: *jazъ, Gsg *mene, Dsg *mъně, stb. 'én'), továbbá, hogy a hangsúlyos alakok mellett dativusban simuló, ún. enklitikus alakok is léteztek (pl. Dsg 1. személyben a *mъně mellett *mi, Dsg 2. személyben a *tebě mellett *ti, stb. 'te' is volt). Több más szláv nyelvhez hasonlóan a szerbben is bővül az enklitikus alakokkal rendelkező esetek száma, ezen formák accusativusban és genitivusban is megjelennek, az accusativusi eredetű *mę > me, *tę > te, *sę > se elveszíti önálló hangsúlyát, bekerül a genitivusba is, a hagyományosan genitivusi eredetűnek tartott *mene, *tebe, *sebe pedig az accusativusba. A többes számban az irodalmi nyelv alapját adó nyelvjárásokban eltűnik az eredeti accusativusi alak (*ny > ni 'minket', *vy > vi 'titeket'), funkcióját a genitivusi veszi át, amely megkettőződik: enklitikaként nincs önálló hangsúlya (nas, vas), hangsúlyos helyzetben természetesen megőrzi hosszú ereszkedő hangsúlyát (nás, vás).

A nem személyes névmások ragozása eltér a személyes névmásokétól. A két típus között átmenetet képeznek a később keletkezett 3. személyű személyes névmások, amelyek, mint sok más nyelvben, mutató névmási eredetűek (vö. on, ona, ono 'ő', onaj, ona, ono 'az', az ott, amaz'), s ezért végződése is a nem személyes névmásokéhoz hasonlóak. Ugyanakkor e csoportban is találkozunk szuppletivizmussal, hiszen az alanyesetű formák az 'az ott' eredeti jelentésű mutató névmásból származnak, a függő esetekben viszont a *jъ, *ja, *je mutató névmás alakjait találjuk. A 3. személyű személyes névmásnál is kialakul az enklitikus és a hangsúlyos alakok oppozíciója, mégpedig igen érdekes módon. Ugyanis ha ragozott alakok az összl. *kъn, *vъn, *sъn előjárósók után álltak, a nyílt szótagúságra való törekvés következtében szótaghatár-eltolódás következett be, s az előjárósók szótagzáró n hangja a névmás kezdő szótagjához került: *kъn jemu > *kъ njemu, majd jotáció következett be: *kъ njemu > sz. k njemu 'hozzá'. Ez az „n-betoldás”, amely eredetileg nem is betoldás, először csak a fenti előjárósók után következett be, később azonban minden előjárósó után, sőt hangsúlyos helyzetben előjárósók nélkül is n'-vel (írásban: nj / њ) kezdődő alakokat találunk, pl. njega, njemu, stb. (hn), nju, nje, njoj, stb. (nn). Hangsúlytalan helyzetben viszont a j-vel kezdődő (joj, Dsg nn), vagy a j-t, illetve az egész kezdő szótagot elvesztett alakokat találunk (pl. ih G, A pl, im D pl, mu Dsg hn, stb.). A megkettőződés alapját adó fonetikai folyamat minden szláv nyelvben ismert, de nem mindenütt vezetett a fenti oppozíció kialakulásához.

A nem személyes névmások ragozása kemény és lágy változat szerint történt, amelynek oka a már említett szótagharmóniára való törekvés.

A mai szerb nyelv személyes névmásait az enklitikus és a hangsúlyos alakok szembeállítására jellemzi, valamint az, hogy a többi névszóhoz hasonlóan a többes számban bekövetkezett a D, I és L egybeesése (pl. nama 'nekünk', s nama 'velünk', o nama 'rólunk').

A nem személyes névmásoknál a kemény és a lágy változat szerinti ragozás jórészt megőrződött. Itt is általános a D, I és Lpl egybeesése. Érdekes vonás, hogy a mutatónévmásoknál az utalás tárgyától függő hármasságot figyelhetünk meg: a beszélőhöz közeli tárgyakra az ovaj 'ez' névmás mutat rá, a beszédpartnerhez közeliekre a taj, magyarrá kontextustól függően 'ez, az' névmással fordítjuk, míg a beszélgetésben részt nem vevőkhöz közeli dolgokra az onaj 'az, az ott, amaz' névmás megfelelő alakja.

A melléknevek eredetileg a nem, szám és eset kategóriával rendelkeztek. A hím- és semlegesnemű melléknevek ragozása az **ǫ/jǫ*, a nőneműeké az **ā/jā* tövű főnevek szerint történt. A balti és a szláv nyelvekben azonban a mellékneveknek sajátos rendszere alakult ki, amely a határozatlanság – határozottság kategória megjelenésével jellemezhető. A mellékneveknek kétféle ragozásuk volt. Ragozhatták őket főnévként (ez volt az ún. nominális ragozás) és oly módon, hogy a főnévként ragozott alakhoz hozzátették a **jb*, **ja*, **je* mutatónévmás azonos esetben, számban, nemben álló alakját (ez volt az ún. pronominális ragozás). Például, az összl. **dobrъ* 'jó' melléknév Gsg-a hímnemben **dobra* volt, a pronominális ragozásban ehhez járult a **jb* névmás megfelelő alakja, azaz a **jego*: **dobrajego*, majd a végződést részben a névmások, részben a főnevek ragozásának hatására a nyugati déli szláv nyelvekben **-oga* váltotta fel, tehát *dobroga* forma keletkezett, amely fakultatív módon tovább rövidülhetett *dobrog* alakra, sőt, ma már ez a rövidebb alak a szokványos. A melléknevek határozott és határozatlan ragozása két külön paradigmát alkotott.

A melléknevek fokozása a **-j-* vagy az **-ěj-*képzőkkel történhetett (pl. *összl. **dorgjb+jb* > **dražbjb* > *dražjī* > *dražī* 'drágább'; **novějb+jb+* > *novějī* > *novijī* 'újabb'. A fokozott alakokat természetesen ragozták is, nemüktől függően a **jǫ* vagy a **jā* tövek szerint, s a fokozott alakoknak is lehetett nominális és pronominális ragozásuk. Mindez meglehetősen bonyolult rendszert adott, bonyolult fonetikai változásokkal. A felsőfokot körülírással, vagy a középfokhoz illesztett **naji-* előképzővel képezték: **najidražbjb* > *najdražjī* > *najdražī* 'legdrágább'.

A mai szerb nyelvben a régebbi melléknévi kategóriák megkülönböztetése a jellemző. Több más szláv nyelvtől eltérően a nem megkülönböztetése N, Apl-ban is megőrződött. A viszonylag újabb kategória, a határozottság és határozatlanság kategóriája azonban eltűnően van. E melléknévi paradigmák megkülönböztetése jórészt csak a nyelvtankönyvekben létezik. A határozottság és határozatlanság kategóriája gyakorlatilag csak a hímnemű N és A sg-ban jelenik meg következetesen (*lep grad* 'egy szép város', *lepī grad* 'a szép város'), jelzői funkcióban és a névszói állítmány részeként is (*Ovaj grad je veoma lep.* 'Ez a város nagyon szép.) A többi nemben és esetben végzésekben alig-alig találkozunk vele, esetleg hangsúlykülönbségekben tükröződik. A határozott alakok kiszorították a határozatlanokat. A kemény és a lágy változat megkülönböztetésének nyomai egyes számban még megvannak (pl Gsg hn *dobrog* 'jó' de *vručeg* 'forró', Dsg *dobrom*, de *vručem*, stb.).

A melléknevek fokozása középfokban a régi, ma már nem produktív *-j-* képzővel (pl. *mlađi* 'fiatalabb', *gluplji* 'butább') történik, vagy a ma is produktív **-ěj-* > *-ij-* képzővel (*stariji*, *veseliji*), s az újonnan alkotott vagy átvett melléknevek fokozása is ezzel lehetséges (*moderniji* 'modernebb', *efikasniji* 'hatásosabb'). Három középfokú alak a régi nőnemű forma maradványa (*lepši* 'szebb', *mekši* 'puhább', *lakši* 'könnyebb'. A felsőfokot a korábbiakhoz hasonlóan a *naj-* előképzővel és a középfok alakjával képezik: *najlakši* 'a legkönnyebb'. Léteznek szuppletivizmust felmutató alakok is, pl. *dobar*, *bolji*, *najbolji* 'jó, jobb, legjobb', *velik*, *veći*, *najveći* 'nagy, nagyobb, legnagyobb'.

Számnevek

A számnevek az összlávban nem képeztek külön szófajt, hiszen csak a szám jelentésük volt közös, ragozásuk különböző modellek szerint történt. Jellegzetes vonás, hogy a 11–19 közötti számokat előljárós szerkezettel fejezték ki, „egy a tízen” logikával (**jedъnъ na desęte*), csak az egyeseket ragozták, s a főnév alakját az egyesek határozták meg. Írásban a számok jelölésére a cirill ábécé számértékkel rendelkező betűit használták, az arab számjegyek használata késői eredetű.

A számnevek már korán kezdték elveszíteni ragozásukat. Az 5-10 közöttiek ragozására már legkorábbi nyelvemlékekben is alig volt példa. A többi számnévnél a ragozás hiánya a XV. századtól figyelhető meg, s *a mai szerb nyelvben a jedan* 'egy' kivételével szinte általánosnak tekinthető, főleg, ha a szintaktikai funkcióra az előjárósó is utal. Gyakorlatilag elfogadott és megengedett a ragozás elmaradása. Igen érdekes vonás a gyűjtőszámnevek, pontosabban a számnévi jelentésű gyűjtőfőnevek és „gyűjtőmelléknevek” elterjedése, amelyek 2-99-ig használhatók, általában nem kötelező jelleggel. Ha férfiakról van szó, az *-ica* képzős változatot használják (*dvojica* 'két férfi'), gyermekek, állatok kicsinyei, vagy vegyesen férfiak és nők esetében az *-oje* vagy az *-oro* képzős alak jelenik meg (*dvoje dece* 'két gyermek'), s az *-oji*, *-oje*, *-oja* végű többes számú „gyűjtőmellékneveket” használják páros dolgokat jelentő vagy csak többes számú főnevek mellett is (*troja kola* 'két kocsi').

Igék

Az ősszláv igerendszer az indoeurópaihoz képest sok újítást tartalmazott. Bizonyos igeformák az *ie*-től eltérő jelentést kaptak, másoknak viszont a képzése változott meg, általában oly módon, hogy a segédige nélkül képzett szintetikus alakokat segédigével és igenévvél képzett analitikus formák váltották fel (perfectum, plusquamperfectum, futurum, feltételes mód).

Az ősszlávban, ha nem is teljesen változatlanul, de megmaradtak az *ie*. alapnyelvből örökölt kategóriák: szám (egyes, kettős és többes), személy (első, második, harmadik), igemód (kijelentő, feltételes, s az óhajtó módból kifejlődött felszólító mód), igenem (aktív, passzív, mediális), igenevek esetén pedig megvolt a nem kategóriája is. Eredeti szláv újítás volt egy új igei kategória, az igeszemlélet, azaz a *vid* megjelenése. E kategória kialakulása már az ősszlávban elkezdődött, de a folyamat befejezésére csak az egyes szláv nyelvekben került sor. Lényege, hogy az eredetileg azonos igealakok formai eszközökkel megkettőződtek, párokat kezdtek alkotni aszerint, hogy tartós, ismétlődő, fokozatosan végbemenő, többirányú, azaz befejezetlen cselekvést vagy egyszer történő, pillanatnyi, kezdetet vagy véget, vagy valamilyen mozzanatot hangsúlyozó, azaz befejezett cselekvést jelöltek. Mindezek alapján a szláv nyelvekben folyamatos és befejezett igéket különböztetünk meg. Az igeszemlélet kifejezésére több eszköz állt rendelkezésre. Ilyen volt a jelentés-megkülönböztető szereppel bíró magánhangzó-váltakozás, az ablaut, amelynek maradványai ma is megfigyelhetők, pl. ősszl. **um_ǫrǫ* > sz. *umrem* 'meghalok' (bef.), **umirati* > *umirati* 'haldoklik' (foly.). A folyamatos és a befejezett igék megkülönböztetésére szolgálhattak és szolgálhatnak képzők (pl. a **-nǫ* > *-nu* képző folyamatos igékből befejezettet képezhetett, pl. **kapati* > sz. *kapati* 'csepeg', **kapnǫ ti* > sz. *kanuti* 'cseppen'), vagy igeötök is (pl. **krasti* > *krasti* 'lop', **ukrasti* > *ukrasti* 'ellop').

A jelen idejű igealakok közül volt 5 ige, közöttük a létige is (**byti* > sz. *biti*), amelyeknél a végződés közvetlenül kapcsolódott a tőhöz (ún. atematikus igék). A többi igenél a végződés előtt ún. téma volt (I. oszt. *-e/-o-*, II. *-ne/-no-*, III. *-je/-jo-*, IV. *-i-*). Az atematikus és a tematikus igék végződése között sg. 1. és 2. személyben volt különbség: sg. 1: **-m_ǫ* illetve **-ǫ /-jǫ*, sg. 2: **-si*, illetve *-ši*. A jelen idejű alakoknál a legkorábbi változást a sg 3 és a pl 3 **-t_ǫ* > *-t_ǫ* személyvégződésének elvesztése jelenti, pl. sg 3 *piše* 'ír', pl 3 *pišu* 'írnak'. A sg 1-ben a szláv nyelvek egy részéhez hasonlóan az atematikus végződés, a **-m_ǫ* > *-m* kiszorítja az eredeti tematikus személyvégződést, pl. **pišǫ* > *pišu* helyett *pišem* 'írok'. Az eredeti végződés csak két igenél maradt meg (*hoću* 'akarok', *mogu* 'tudok'). A pl 1 személyvégződésében (eredetileg **-m_ǫ*) a redukált kiveszése után, hogy ne essen egybe a sg 1

és a pl 1 alakja, egy *o* magánhangzó jelent meg, s így ma *-mo* végződésel találkozunk (*pišemo* 'írunk').

Az ósszláv nyelvre egyszerű és összetett múlt idők megléte rekonstruálható. Két egyszerű múlt volt. Az aorisztosz általában egyszeri, befejezett, lezárt, nem tartós cselekvést jelentett. Több típusa volt: tőaorisztosz, szigmatikus aorisztosz, szigmatikus *ch*-aorisztosz és kötőhangos *-och* aorisztosz. A másik egyszerű múlt idő, az imperfectum szláv újképzés, s múltbeli tartós vagy ismétlődő cselekvést jelentett. Az összetett igeidők és a feltételes mód képzésében igen fontos szerepe volt az *-l-* képzővel képzett befejezett igenévnek, az ún. *l*-es particípiumnak. A perfectum esetében ehhez járultak a létige jelen idejű alakjai, plusquamperfectum, azaz régmúlt alak esetén pedig a létige imperfectuma vagy később perfectuma. A jövő időt vagy a befejezett igék jelen idejű alakjával fejezték ki, vagy a *kezdeni*, *bírni*, *akarni* jelentésű igékkel és az infinitívussal. A befejezett jövő, az ún. futurum exactum képzéséhez szintén az *l*-es particípiumot használták, ekkor a segédige a létige befejezett jelen idejű alakja volt.

A *vid* kategória kialakulásával a fenti, négy múlt időt tartalmazó rendszer bizonyos elemei feleslegessé váltak, hiszen a megfelelő szemléletű ige használata esetén már nem volt feltétlen szükség arra, hogy az igeidő különbsége is kifejezze a cselekvés folyamatosságát vagy befejezettségét. Ez a változás az aorisztosz és az imperfectum használatának ritkulását vonta maga után, s funkciójukat a mindkét szemléletű igéből képezhető, összetett perfectum vette át. Ma ez a leggyakoribb igeidő, a másik két igeidő használata ritkaságszámba megy. A plusquamperfectum funkciója megőrződött, hiszen ezzel az igeidővel tudjuk kifejezni, hogy az egyik múltbeli cselekvés megelőzi a másikat.

A jövő idő kifejezésére a mai szerb nyelvben csak ritkán, összetett mondatokban használatos a befejezett igék jelen idejű alakja. A jövő idő képzésére a *hteti* 'akar' ige ragozott alakjait használják, elsősorban az ún. enklitikus, hangsúlytalan formákat (*ću*, *ćeš*, *će*, *ćemo*, *ćete*, *će*), amelyek a főnévi igenévhez járul, vagy az azt helyettesítő *da* + jelen idejű igéből álló szerkezethez (*ja ću pisati/ja ću da pišem* 'írni fogok'). Amennyiben a segédige a főnévi igenév után áll, annak *-ti* képzője kiesik, s a két elemet egybeírják (*pisaću* 'írni fogok'). Ha a főnévi igenév *-ći*-re végződik, nem keletkezik összevont alak (*doći ću* 'el fogok jönni'). A *hteti* ige használata a jövő idő képzésére ún. balkanizmus, azaz olyan vonás, mely származásuktól függetlenül jellemzi a balkáni szláv és nem szláv nyelveket. A szerbben megmaradt a befejezett jövő idő, a futur II., amelyet akkor használnak, ha az egyik jövő idejű cselekvés megelőzi a másikat (*Razgovaraćemo o tome kad budeš došla*. 'Majd beszélünk róla, ha megjössz.').

A felszólító mód képzője **-i-* volt, s ehhez járultak a személyragok. Ez a mai szerb nyelvben is hasonló, de magánhangzó után az *-i-*ből *-j-* lett, pl. *piši* 'írj', de *čitaj* 'olvass'. Közvetlen felszólítás sg 2, pl 1 és pl 2 személyben van, a sg és pl 3-ban a *neka* partikula és a jelen idejű alak fejezi ki a felszólítást (*neka piše* 'írjon').

A feltételes mód képzésénél a létige optativusi alakja volt a segédige, később ezt a létige aorisztosza váltotta fel. Ez ma is így van (*ja bih pisala* 'írnék'), de pl 3-ban az eredeti aorisztoszi alak lerövidült (*biše* helyett *bi* használatos: *oni bi pisali* 'írnának'). Múlt idő kifejezésére kialakult egy második típus is, amelyet a létige perfectumával és az *l*-es particípiummal képeznek (*ja bih bila pisala* 'írtam volna'), azonban használata rendkívül ritka.

Az ósszlávban valószínűleg két főnévi igenév volt. Az egyik a **-ti* végű infinitivus (pl. **brati* > *brati* 'szed', **kliknō ti* > *kliknuti* 'felkiált'). Ha a tő *k*, *g* hangokra végződött, a

keletkezett *-kti, *-gti a *tj hangkapcsolathoz hasonlóan változott meg, azaz a szerbben *ć* lett belőlük (*mogni > moći 'tud, bír', *pekti > peći 'süt'). A másik főnévi igenév a supinum volt, amelyet *-t̃ képzővel képeztek, s akkor használták, ha a cselekvés célját fejezte ki, s vonzata genitivus volt (pl. *idq ryb̃ lovit̃ 'megyek halat fogni'). A supinum a szlovén kivételével igen korán kiveszett a szláv nyelvekből, így a szerbből is. Az infinitívus a fenti formai jegyekkel továbbra is megvan.

Az ósszláv nyelvben az igéknek voltak névszói kategóriákkal, azaz a nem, valamint a nem és az eset kategóriájával is rendelkező alakjaik is, az ún. *participiumok*. Valamennyi visszavezethető ie. alakra. Az öt participium-fajta közül az egyiket, az ún. I-es participiumot (participium perfectum, más néven participium praeteriti activi II.) az összetett igealakok képzésénél már említettük. Ez a forma nem és szám szerint változott, de esetek szerint nem. Ezt a jellegzetességét mind a mai napig megőrizte (pl. a létige esetében: hn sg *bio*, pl. *bili*, nn sg *bila*, pl. *bile*, sn sg *bilo*, pl *bila*). Volt négy olyan melléknévi igenév, amely rendelkezett a nem és az eset kategóriával is, sőt a melléknemekhez hasonlóan lehetnek határozott és határozatlan alakjaik is. A beszélt nyelvben valószínűleg csak a múlt idejű passzív melléknévi igenév lehetett gyakori, a többinek igazán jelentős szerepe csak az írásbeliség kialakulása környékén lehetett, hiszen a kiművelt görög nyelvi szerkezetek visszaadásához nagy szükség volt rájuk. Leginkább az írott nyelvben lehettek gyakoriak. E négy melléknévi igenév jól átlátható, szimmetrikus rendszert alkotott. Ragozásuk a *jō (hn, sn) vagy a *jā-töví főnevek szerint történt, meglehetősen bonyolult módon. A jelen idejű aktív melléknévi igenév (participium praesentis activi) képzője -nt- volt, s ezért a képző t-je és a j- kapcsolatából a szerbeknél a legtöbb alakban *ć*-vel találkozhattunk (pl. *znajontjī > znajō ći > znajući 'a tudó, Nsg nn'). A múlt idejű aktív melléknévi igenév (participium praeteriti activi) képzője *-ŭ s-/*-uŭ s- volt, így j előtt az s-ből š lett (pl. *zna-uŭ sjī > znaṽši > znavši 'aki tudott, Nsg nn'). A jelen idejű passzív melléknévi igenév (participium praesentis passivi) képzője *-m- volt (pl. *znajem̃ 'akit jól ismernek, Nsg hn', a mai nyelvben nincs meg), a múlt idejű passzív melléknévi igenév pedig *-n-, *-en- vagy *-t- (pl. *l'ubj̃eñ > ljubljen 'akit szerettek, a szeretett, Nsg hn', *proklet̃ > proklet 'az elátkozott, Nsg hn'). A négy igenévből csak az utóbbi, a múlt idejű passzív őrizte meg melléknévi jellegét, azaz csak ez az igenév ragozható és egyeztethető a főnévvel. Ez az igenévtípus ma is igen gyakran használatos. A jelen idejű passzív melléknévi igenév teljesen eltűnt a nyelvből, talán néhány melléknévből maradt fenn a nyoma (*pitom* 'szelíd, nemesített', *trom* 'lomha', *lakom* 'mohó'). A két aktív melléknévi igenév fokozatosan elveszítette ragozhatóságát, a főnévvel való egyeztethetőségét, s határozói igenévvé vált. Érdekes, hogy az irodalmi nyelvben mindkettőnél a Nsg nőnemű alak kövesedett meg határozói igenévként (*znajući, znavši* 'tudván').

Határozószók

A határozószók eredetileg nem képeztek külön szófajt. Általában névszókból alakultak ki, s megkövült formáknak tekinthetők. Keletkezettek főnevek függő eseteiből (Gsg *doma* 'otthon', Dsg *kući* 'otthon', Isg *noću* 'éjjel'), elöljárószó és főnév kapcsolatából (*odmah* 'azonnal', *uskoro* 'hamarosan'), melléknév függő eseteiből (alapfok, Asg sn *dobro* 'jól', *često* 'gyakran', közép fok, Asg sn *bolje* 'jobban', *niže* 'lejjebb', alapfok, ma Nsg hn, eredetileg valószínűleg Ipl *srpski* 'szerbül', *junački* 'hősiesen'), stb. Névmásokból képzők, illetve partikulák hozzáadásával is keletkezettek határozószók: *ovde* 'itt', *ovamo* 'ide', *ovuda* 'innen', *sada* 'most', *tada* 'akkor'.

Partikulák

A ma használatos partikulák rendkívül változatos képet mutatnak. Egy részük ősszláv eredetű, pl. *da* 'nyomatékosító partikula', *ne* 'nem', *ni* 'sem'. Más részük formailag megegyezik pl. a határozószókkal, s csak a jelentésük miatt tekintendők más szófajnak, azaz amiatt, hogy a beszélő álláspontjára utalnak. Ilyen pl. a *sigurno*, amely határozószóként 'magabiztosan' jelentéssel bír, partikulaként viszont 'biztos' a jelentése. Nemritkán megkövesedett előjárós szerkezetekből alakultak ki (*uglavnom* 'főleg', *otprilike* 'körülbelül'), néha pedig igei elemet is tartalmaznak, pl. *možeš da*, *može biti da* > *možda* 'lehet', *da Bog da* > *dabogda* 'adja az Isten, hogy ... (átokban)'.

Előjárósók

A legrégebbi és leggyakoribb előjárósók az ősszlávból származtathatók, a legtöbbször még az eredeti vonzatukat/vonzataikat is megőrizték, pl.: *do* + G 'ig', *za* + G 'miatt', *za* + I 'mögött', *iz* + G 'ki', *na* + A '-ra, -re', *na* + L '-on, -en, -ön', *pri* + L 'mellett, mellé'. Néhány régi határozószót előjárósóként használnak, pl. *među* + A 'közé', *među* + I 'között', *prema* + D 'felé'. Sok újabb előjárósó keletkezett megkövesedett főnévi formából, általában Isg-ból, pl. *krajem* + G 'végén', Isg *sredinom* + G 'közepén', és rendkívül sok előjárósóból és főnévből egyesült új előjárósó van, pl. *namesto* + G 'helyett', *ususret* 'szemben, felé'. Szinte valamennyi újabb keletkezésű előjárósó után a főnév genitivusban áll, pl. *umesto muža* 'a férje helyett', *navrh brda* 'a hegy tetején', ritka a más vonzat (pl. *uinat ocu* 'apjával ellenkezve'). Igen nagy azon előjárós szerkezeteknek a száma, amelyek tagjai még megőrizték önállóságukat, de használatuk megegyezik az előjárósókéval, pl. *bez obzira na* + A 'tekintet nélkül vmire', *pod uticajem* + G 'hatása alatt', *u interesu* + G 'érdekében'. E szerkezeteket elsősorban a hivatali, tudományos és politikai jellegű szövegekben használják, de terjednek a beszélt nyelvben is. Az instrumentálissal álló *nad* 'fölött', *pod* 'alatt', *među* 'között', *za* 'mögött' mellett megjelentek az *iz-* előtaggal képzett *iznad*, *ispod*, *između*, *iza*, genitivust vonzó előjárósók, amelyek szinte agresszíven terjednek és konkrét hely jelölése esetén kiszorítják a régi előjárósókat, pl. *sedí pod drvetom* 'a fa alatt ül' helyett inkább *sedí ispod drveta* szerkezetet használnak.

Szintaxis

Az ősszláv nyelv mondattani jellemzőinek rekonstruálása meglehetősen nehéz feladat, hiszen a legrégebbi nyelvemlékek görögből készült fordítások, s a szintaktikai megoldások is görög mintát követnek. Ezért itt most csak egy-két biztosan szláv vonásra térünk ki.

A szláv nyelvek legnagyobb részére, s feltételezhetően az ősszlávra is jellemző volt az instrumentális használata névszói állítmány részeként. Ez a szerkezet a szerb nyelvben még a XIX. század végén, a XX. század elején is élt („*Svedokom je ona bila.*” – 'Tanú volt.')

Ma azonban alig-alig találkozhatunk vele.

Hasonló a sorsa a másik közös szláv jellegzetességnek, a tagadás utáni genitivusnak, amely olyannyira jellemezte a szláv nyelveket, hogy szláv genitivusnak is szokták nevezni. A szerbben viszont jórészt kiszorította az accusatív (*nemam knjigu* 'nincs könyvem'), s általában csak kifejezésekben, elvont fogalmak esetében gyakoribb (*nemam vremena* 'nincs időm', *nemam pojma* 'fogalmam sincs').

A szerb nyelvjárásokban és az irodalmi nyelvben is vannak olyan vonások, amelyek a szláv nyelvek közül csak a déli csoportban vannak meg, ott sem egyforma elterjedtséggel, megtaláljuk viszont őket a szomszédos nem szláv népek nyelvében, a románban, albánban és az újjörögben. E vonásokat *balkanizmusoknak* nevezzük, mert a balkáni areában élő népek

több évszázados együttélése során keletkeztek. A balkáni nyelvekre az ún. areális nyelvészet a balkáni nyelvsvövetség kifejezést használja. A balkanizmusok annál gyakoribbak, minél keletebbre megyünk. A déli szláv nyelvek közül elvéve kimutathatók a szlovén nyelvben, kicsit erőteljesebben a horvátban, gyakoribbak a szerb irodalmi nyelvben, de igazán markánsan a déli szerb nyelvjárásokban (az ún. torlaki, azaz a Prizren és a Timok folyó környéki nyelvjárásokban), valamint a bolgárban és a macedónban jelennek meg. A jövő idő képzésénél balkáni vonásként már említettük a *hteti* ige segédigeként való használatát.

Jellegzetes balkáni vonás, hogy a románban, az albánban, a görögben, a macedónban és a bolgárban sincs meg az infinitivus, s hiányzik a szerb nyelv torlaki nyelvjárásából is. A szerb irodalmi nyelvben az infinitivus még él, Montenegróban még viszonylag gyakori is, de helyette, főleg Szerbiában, egyre jobban terjed a *da* 'hogy' kötőszóból + az ige jelen idejű alakjából álló szerkezet (*želim pisati, želiš pisati* 'szeretnék írni, szeretnél írni' stb. helyett *želim da pišem, želiš da pišeš* 'ua.', vagy pl. jövő időben: *ja ću da pišem* 'írni fogok'). Ez a szerkezet szintaktikai balkanizmusnak tekinthető. Igen érdekes, hogy a szomszédos román nyelv hatására a főnévi igenév helyettesítésére elsősorban Erdélyben és Kárpátalja déli részein a magyarban is elterjedtek a *hogy* kötőszóval bevezetett szerkezetek, pl. *el kell mennem* helyett *el kell, hogy menjek*, amelyek már az irodalmi nyelvben is elfogadottá váltak.

A balkáni nyelvek közös vonása az esetek rendszerének leegyszerűsödése vagy elvesztése. (Kivételt csak a személyes névmások képeznek.) A függő esetekben az esetvégződések megkülönböztetése helyett egyetlen általános esetformát használnak (legtöbbször accusativusi eredetűt). Ennek következménye, hogy a szavak mondatbeli szerepét többé nem az esetvégződések mutatják meg, hanem az előljáró és az ige jelentése. A szerb irodalmi nyelvben ilyen változás még nem következett be, de bizonyos tendenciák kétségtelenül ebbe az irányba mutatnak. A déli szerb nyelvjárásokban az esetvégződések eltűnése jóval előrehaladottabb állapotban van.

Szókincs

A szerb nyelv alapszókincsét az ie. és az ősszláv eredetű szavak képezik, s az ősi tövekből új szavak alkotására használatos képzők legnagyobb része is visszavezethető az ősszlávra. Mint minden nép, a szlávok is vándoroltak, érintkeztek szomszédjaikkal s szókincsük a más népektől átvett szavakkal is bővült.

A jövevényszavak legrégebbi rétegét képezik az iráni eredetűek, pl. *bog* 'isten', *raj* 'mennyország'. Kelta eredetű a *sluga* 'szolga', a *testo* 'tészta' és a *ljut* 'mérgező; erős'. Fontosak a III-IV. században a germán törzsekkel történt találkozást őrző szavak. Ilyen pl. a *knez* 'fejedelem', a *kotao* 'katlan', a *mač* 'kard', a *dug* 'hosszú', a *smokva* 'füge' és a *vino* 'bor', vagy a *crkva* 'templom'. Az írásbeliség előtti türk - déli szláv kapcsolatokról tanúskodnak olyan szavak, mint a *knjiga* 'könyv', a *tumač* 'tolmács' és a *župan* 'előljáró', vagy a *biser* 'gyöngy'.

A Balkánra érkezés után az ott talált, latin nyelvcsaládba tartozó lakosságtól kerültek be szavak a szerb nyelvbe. Vannak olyan szavak is, amelyekről feltételezhető, hogy a Balkán római kor előtti őslakosaitól származnak, bár már a pásztorkodó románok közvetítésével vették át őket. Ilyen az *urda* 'orda', a *bač* 'a pásztorok vezetője', a *kopile* 'fattyú'.

A Bizánccal való kapcsolat folytán, valamint a kereszténység felvételével görög szavak kerültek a nyelvbe (pl. *spanać* 'spenót', *krin* 'liliom', *monah* 'szerzetes', *manastir* 'kolostor', *ikona* 'ikon', *ćelija* 'cella'), és általánossá vált az ősszlávból származó keresztény terminológia (pl. *Bogorodica* 'Szűzanya', *božanstvo* 'istenség', *proročanstvo* 'prófécia').

A középkorban Szerbiába és Boszniába szász bányászokat telepítettek, s így az akkori bányászati terminológia német eredetű volt. A magyar nyelvből a történelmi kapcsolatok

miatt elsősorban Boszniában és a horvátoknál kerültek át szavak, de szerb területeken is előfordulnak korai átvételek. Ilyen például a *kip* 'kép, később szobor', *bir* 'a papnak fizetett adó, a magyar *bér* szóból', *mertek* 'mérték', *herceg* 'herceg', *varoš* 'város'.

A török uralomra kerülésével rengeteg török, arab és perzsa eredetű szó áramlott be a nyelvbe. Nem csak tisztségek, adók, közigazgatási egységek megnevezései (pl. *sultan* 'szultán', *kadija* 'kádi', *beg* 'bég', *harač* 'harács', *đumruk* 'vám; vámház', *spahiluk* 'török feudális nagybirtok', *vilajet* 'vilajet, tartomány', *ejalat* 'ejalet, kormányzóság'), hanem növénynevek (*jorgovan* 'orgona', *kajsija* 'sárgabarack'), foglalkozásokkal kapcsolatos szavak (*terzija* 'szabó', *berberin* 'borbély'), hadviselésre vonatkozó szavak is (*barjak* 'zászló', *buzdovan* 'buzogány', *majdan* 'ütközet'). A törökből képzőket is átvettek. Bizonyos foglalkozásokat űző személyek nevének képzésére használatos a *-džija* (*buregdžija* 'bureksütő pék', *kazandžija* 'üstműves', sőt ma: *kamiondžija* 'kamionsofőr'). A magyar *-ság*, *-ség* képzőnek felel meg a *-luk*: *komšiluk* 'szomszédság', *bezobrazluk* 'szemtelenség'. Elterjedt az *-ana* képző is: *barutana* 'lőporraktár', *ciglana* 'téglagyár', *elektrana* 'erőmű'.

A XVIII. századra a szerb kultúra központja Magyarországra tevődött át, s ennek egyik következménye volt a magyarból és a más európai nyelvekből származó szavak tömeges beáramlása. Magyarból származik a *'soba* 'szoba', *salaš* 'tanya', a *gazda* 'gazda', a *lopov* 'tolvaj', a *birov* 'bíró', a *varmeđa* 'vármegye', a *biroš* 'béres', stb. A német nyelv hatásaként főleg a városi lakosság nyelvében terjedtek el a tárgyak, ételek nevét jelentő szavak, illetve azokkal kapcsolatos igék: *štof* 'ruhaanyag', *štrikati* 'köt', *molovati* 'falat fest', *cigla* 'tégla', *šunka* 'sonka', *štrudla* 'rétes'. A katonasággal kapcsolatban is gyakoriak voltak a német átvételek, pl. *obršter* 'ezredes', vö. m. *óbester*, *lager* 'tábor', *šanac* 'sánc', *šiljbok* 'őr', vö. m. *silbak*, s ugyanígy az egyes hivatalnokok, társadalmi rétegek elnevezéseit is németül használták, pl. *purger* 'polgár', *hercog* 'herceg', *beamter* 'tiszttviselő', *liferant* 'szállító'. A német szavak jó része kikopott az irodalmi nyelvből. Francia szavakat általában német közvetítéssel vettek át, így kerültek be a katonai terminológiába (*general* 'tábornok', *artiljerija* 'tüzérség') vagy a divat szókincsébe (*moda* 'divat', *puđra* 'púder', *parfem* 'parfüm'). Az olasz nyelvből e korban kerültek be a zenei műszavak (*flauta* 'flöte', *arija* 'ária', *tenor* 'tenor') és több, általában tárgyat jelentő szó (*pištolj* 'pisztoly', *salata* 'saláta', *salveta* 'szalvéta', *ostriga* 'osztriga'). E korban csak elvétve találunk angol jövevényszavakat, pl. *puđing* 'puđing', *lord* 'lord'.

Mivel a közigazgatás nyelve sokáig a latin volt, a XVIII-XIX. században a szerb nyelvet elárasztották a latin eredetű szavak, pl. *jurisdikcija* 'fennhatóság', *kancelarija* 'iroda', *komisija* 'bizottság', *dekret* 'rendelet', *medicina* 'orvostan', *fundament* 'alap', *interes* 'érdek; kamat'. A latin szókincset a szerb nyelv sokkal jobban megőrizte, mint a horvát, amelynek egyik jellemzője, hogy igyekszik kerülni az idegen szavakat.

A XX. század második fele óta tömeges és feltartóztathatatlan az angol szókincs térhódítása, mind az irodalmi, mind a beszélt nyelvben, pl. *trening* 'edzés', *vaterpolo* 'vízilabda', *folklor* 'folklor', *bajpas* 'bypass', *mjuzikl* 'musical', *imidž* 'tekintély', *erbeg* 'légzsák', *šoping* 'vásárlás'. A számítástechnika szókincse szinte teljesen angol (bár a *kompjuter* mellett gyakran használják a *računar* 'számítógép' szót is. A számítástechnikában általánosan elterjedt szavak például a *provajder* 'internet-szolgáltató', a *veb-sajt* 'weboldal' (bár van *veb-stranica* is, 'ua.'), a *softver* 'software', vagy az angol szavakból képzett igék, pl. *dounloudovati/donlodovati* 'letölt', *konektirati* 'kapcsolódik', *surfovati* 'böngész', szörföl a világhálón', *četovati* 'csetel, cseveg a világhálón'.

A szerb nyelv főbb nyelvjárásai

Hogy az irodalmi nyelv történetét megérthessük, röviden szólnunk kell az egész szerb és horvát nyelvterület nyelvjárási felosztásáról. A szerb és a horvát nyelv nyelvjárásainak hagyományos felosztása a *mi?* kérdő névmás megfelelői (*ča, kaj, što*) alapján történt. A *ča-nyelvjárást* (*čakavština*), amely horvát nyelvjárás, s Isztrián, a Horvát Tengermelléken, a Lastovo környéki szigeteken, a dalmát tengerpart egy részén, Likában, Gorski kotarban és Žumberek környékén beszélik, Magyarországon pedig Tömörd és Nárdá környékén. A korai horvát irodalom is ebben a nyelvjárásban íródott. A *kaj-nyelvjáráson* (*kajkavština*), amely nagyon közel áll a szlovén nyelvhez, szintén csak horvátok beszélnek, Horvátország északnyugati részén, Koprivnica, Varazsd, Zágráb környékén, a Muraközben, a horvát Zagorjében. Magyarországon a Mura torkolata fölötti területeken. Kaj-nyelvjárásban a XVI. századtól a XIX. elejéig születtek jelentős irodalmi művek. A legnagyobb nyelvjárás a *što* (*štokavština*), ezt beszélik Dalmácia legnagyobb részén, Szlavóniában, Bosznia-Hercegovinában, a Kordunon, Lika egy részén, Szerbiában, így a Vajdaságban is, és Montenegróban, valamint a legtöbb magyarországi szerb és horvát településen. Tehát a što-nyelvjárást beszéli a horvátok jelentős része és valamennyi szerb. A szerb és a horvát irodalmi nyelv alapját is ez a nyelvjárás képezi. A što-nyelvjáráshoz tartozó alnyelvjárások közös jellemzője, hogy szó és szótag végén az *-l* > *-o* lesz (**pisalb* > *pisalb* > *pisal* > *pisao*), a **vь* előjárószóból *u* (*u školi* 'iskolában'), általában elveszett a *h* (de Dubrovnik környékén, Montenegró egy részén és a muzulmánoknál megvan), a régi **čr-* hangkapcsolat *cr-*t adott (**črni* > *crni* 'fekete'). A névszóragozás többes számában a D, I, L pl alakjai kiegyenlítődték (mindhárom esetben *-ima* vagy *-ama*), a Gpl általában hosszú *-ā*).

A što-nyelvjárás további felosztása több szempont szerint történhet. A legismertebb a jaty helyén található hangok szerinti felosztás. Ha *e* van a helyén, *e-ző nyelvjárásokról* (*ekavština*) beszélünk. Ez jellemzi Szerbia és a Vajdaság nyelvjárásait, s Szlavónia keleti részén is megtalálható. A magyarországi szerbek is *e-ző* nyelvjárást beszélnek, s Bosznia kivételével a szerb egyházi nyelv is *e-ző* volt a XVIII. századig. A szerb irodalmi nyelv Belgrád környéki változata is *e-ző*. Ha a jaty helyén *i*-t találunk, *i-ző nyelvjárásról* (*ikavština*) beszélünk. Ezt Bosznia-Hercegovina nyugati részén, Dalmácia egy részén, Likában és Szlavóniában beszélik, valamint Észak-Bácskában és Magyarországon, Baja, Bácsalmás környékén a bunyevácok. *I-ző* nyelvjárást csak horvátok beszélnek. (A bunyevácok etnikus jegyeik alapján a horvátokhoz tartoznak, de vannak, akik katolikus hitre tért szerbeknek tartják őket.) Ha a hosszú jaty helyén *ije* van (a rövid helyén *je*, bizonyos helyzetekben *i* vagy *e*), *ije-ző nyelvjárásokról* (*ijekavšina*) beszélünk. Dubrovnik környékén, Montenegróban, Szerbia nyugati részén, Dalmácia és Bosznia egy részén beszélik, mind a szerbek, mind a horvátok. A horvát irodalmi nyelv is *ije-ző*, a szerbnek pedig az *e-ző* változata mellett van *ije-ző* változata is (Montenegró, Bosznia-Hercegovina). Amint látjuk, nem igaz az a gyakran olvasható állítás, hogy a szerbek irodalmi nyelve csak *e-ző*. Hozzá kell tenni, hogy a jaty reflexei szerinti fenti felosztás igen sematikus, vannak átmeneti, vegyes nyelvjárások is, amelyekben a jaty sorsa igen bonyolult képet mutat.

A területi nyelvjárások szerinti felosztás szerzőnkét eltérő lehet, annál is inkább, mivel nem is szerb dialektológiát írtak, hanem szerb-horvátot (Asim Peco), vagy részletes leírást csak a što-nyelvjárásról készítettek (Pavle Ivić). Ha a što-dialektusokból kihagyjuk a csak horvátok által beszélt nyelvjárásokat, általában a *vajdasági-šumadijai*, a *kelet-hercegovinai*, a *zeta-lovčeni*, a *kosovo-resavai* és a *prizreni-timoki* csoportokról beszélhetünk. Ez utóbbit szokták torlaci vagy šop nyelvjárásnak is nevezni, s a "legbalkánibb" szerb nyelvjárás, azaz a legtöbb balkanizmust tartalmazza, s így a macedónhoz és a bolgárhoz áll közel.

Az irodalmi nyelv története

A középkor

A kereszténység felvételére a szerbeknél valószínűleg a IX. században került sor, görög és Rómából jött misszionáriusok tevékenységének köszönhetően. A kereszténység terjesztéséhez és gyakorlásához könyvekre, írásra is szükség volt. A szlávok első ábécéjét, a glagolita ábécét a IX. század második felében Konstantin (Cirill) és Metód szaloniki testvérek alkották meg, s az új ábécé segítségével ők fordították le görögből a hittérítő tevékenységhez szükséges legfontosabb szövegeket a Szaloniki környékén élő szlávok nyelvére, megalkotva ezzel a szlávok első irodalmi nyelvét, az ószláv nyelvet, amelyet nyelvi jellegzetességei miatt óbolgárnak is szoktak nevezni. Ez a nyelv természetesen nem volt azonos a köznyelvvél, hiszen a testvérek azt szóátvételek, tükörfordítások és más nyelvteremtő eljárások révén az elvont, filozófiai tartalmak kifejezésére is alkalmassá tették. Mivel ebben az időben az egyes szláv nyelvek, vagy ha úgy tetszik, a késői ószláv egyes nyelvjárásai között a különbségek még nem voltak olyan mértékűek, hogy a megértést zavarták volna, az ószláv nyelv a szlávok nagy részének első irodalmi és egyházi nyelvéné válhatott, s az ószlávul írt könyvek távoli vidékeken (Morvaország, Oroszország) is alkalmasak voltak a kereszténység terjesztésére. A Konstantin és Metód által fordított szövegek csak kb. száz évvel későbbi másolatokban maradtak fenn.

Ószláv nyelvű liturgikus könyvek a szerbekhez is eljutottak, s ők tovább másolták őket. A legrégebbi ószláv nyelvemlékek közül a X. század végén keletkezett *Codex Marianus* valószínűleg a mai szerb-macedón határ közelében másolhatták (*Marijinsko jevanđelje* 'Mária-kódex'). A glagolita betűkkel írt ószláv szövegben a szerbre jellemző fonetikai vonások is kimutathatók, ezért ezt a kódexet tartják a legrégebbi fennmaradt könyvnek, mely az ószláv nyelv szerb redakcióján íródott.

A glagolita ábécé, talán bonyolultsága miatt, csak a horvátoknál bizonyult hosszú életűnek. Máshol mindenütt kiszorította a görög nagybetűs írás mintájára Simeon bolgár cár udvarában, kb. 893–927. között megalkotott cirill betűs írás. Így volt ez a szerbeknél is, de a glagolita ábécé csak hosszabb folyamatban adta át a helyét a cirill betűnek. Mivel a legkorábbi cirill betűs kódexek nyelvében a szerb nyelv délkeleti nyelvjárásaira jellemző jegyek is előfordulnak, feltételezik, hogy a cirill írás ebből az irányból jutott el a szerbekhez. A korai szerb írásbeliség egyik legrégebbi, legértékesebb és legszebb emléke *Miroslav evangéliuma* (*Miroslavljevo jevanđelje*), amelyet 1180–1191. között valószínűleg glagolita betűs eredetiből másoltak Miroslav zahumljei fejedelem részére, aki Stefan Nemanja nagyzsupán testvére volt.

Bár a mai montenegrói és Dubrovnik környéki tengerparton és a szomszédos területeken már korábban is voltak kisebb szerb államok (Dioclea, azaz Duklja, más néven Zeta, továbbá Travunija és Zahumlje), az önálló szerb állam csak később valósul meg, 1170 körül hozza létre Stefan Nemanja nagyzsupán a Raškának nevezett területeken, amelyek a mai Novi Pazar környékén voltak (az elnevezés a Rascia, azaz 'Rácország' szóból származik). Érezve az egyház fontos szerepét, Nemanja templomokat, kolostorokat alapított és támogatott. A kultúra és a művelődés igazi felvirágzását a szerbek Nemanja fiának, Rastkónak, a későbbi Szent Szávának köszönhetik (1169 körül – 1236 körül), aki szerzetes lett az Athosz hegyen, megalapította Hilandar kolostorát, s befolyásának köszönhetően létrehozta az önálló, autokephal szerb egyházat, melynek első egyházfője is lett. Folytatta a kolostor- és templomalapító tevékenységet, az igényesen épített kolostorokban a kornak megfelelő szintű iskolák is működtek, s ez elősegítette az írásbeliség és a kéziratos könyvek terjesztését.

A korai szerb írásbeliség arról tanúskodik, hogy a kor nyelvhasználatát a diglosszia, a funkcionális nyelvi kettősség jellemezte. Az egyházi célra készült könyvek, iratok az ószláv nyelv szerb redakcióján, azaz szerb szerkesztésű ószláv nyelven íródtak, amelyet szerbül „szerbes szláv nyelvnek” (*srpskoslovenski jezik*) neveznek. Ez azt jelentette, hogy az ószláv nyelven írott szövegekbe beszűrődtek a szerb nyelv ószlávból való kiválása körüli korszakban végbement fonetikai változások eredményei. A legkorábbi szerb helyesírást *zetaihumi iskolának* szokták volt nevezni, s a prizreni és dél-moravai nyelvjárás területén keletkezhetett. A Nemanják központjáról elnevezett, s valószínűleg Sava Nemanjić által támogatott normalizációs törekvések következtében kialakult helyesírás volt a *raškai helyesírási iskola*. Az egyházi jellegű kéziratok másolói vallásos okokból az eredeti írásmód hű visszaadására törekedtek, hiszen e könyvek számukra szentséget jelentettek, s ezért a fentiekén túl csak ritkán, mintegy hibaként csúszik be a kódexekbe az élő nyelvből származó jellegzetesség. A szerbeknél a XIV. században megjelenő, ún. *resavai helyesírási iskola* jellemzője, hogy kialakulása valószínűleg épp az ’elrontott’ írású szent könyvek kijavítására, archaizálásra való törekvésnek köszönhető.

Az ószláv nyelv szerb redakciója elsősorban a magasztos irodalom, a liturgikus és vallási témájú könyvek nyelve volt, s ezen funkcióját a XVIII. század elejéig meg is őrizte. A középkori szerb szépirodalom, az eredeti művek és a fordítások is a szerb redakció nyelvére íródtak, s ez volt a margókra, az üres lapokra írt kódexbejegyzések, s a templomok és más épületek falán található feliratok, továbbá a sírfeliratok nyelve is. A szövegekben azonban azok műfajától függően népnyelvi elemekkel is találkozhatunk.

Az ószláv nyelv szerb redakcióján íródott kódexek közül, mint már említettük, a legrégebbi a XII. század legvégén keletkezett *Miroslav evangéliuma*. Valamivel későbbi, 1200 körüli *Vukan evangéliuma* (*Vukanovo jevanđelje*). A XIII. századi kéziratok közül igen jelentős az 1262-ben másolt egyházi törvénygyűjtemény, az *Ilovciai nomokanon* (*Ilovička krmčaja*), Joann Egzarh *A teremtés hat napja* (*Šestodnev*, görögül *Hexaemeron*) című művének 1263-ban Hilandarban készült másolata. A szerb kultúra és írásbeliség felbecsülhetetlen értékű emléke a *Hilandari tipikon* (*Hilandarski tipik*), amely a Szent Száva által alapított kolostor szabályzatát és a szertartások rendjét tartalmazza. A XIV. században a szerbeknél megjelentek a középkori európai kultúra világi jellegű művei is, így a lovagregények, a kozmográfiai, földrajzi, orvosi és természettudományos témájú művek is. Ezek egy részének nyelve alig különbözött az eddigi irodalmi nyelvtől (pl. a Nagy Sándor-regény), mások viszont, így a Trója-regény, igen értékes információkat tartalmaznak az akkori élő nyelvről. Nyelvi szempontból hasonlóan értékesek a krónikák, évkönyvek szövegei is.

A praktikus célokat szolgáló szövegek azonban már az írásbeliség kezdetén sem teljesen a szerb redakció nyelvére íródtak, hanem jórészt népnyelven. Ezekhez tartoznak az oklevelek, a vagyoni ügyekben keletkezett iratok, a szerződések és a levelek, valamint a törvények szövege, amelyeket Dušan cár idejében, 1349-ben foglaltak viszonylag egységes szerkezetbe, s ezért *Dušan cár törvénykönyveként* (*Zakonik cara Dušana*) ismertek. Ezen iratokat a leggyakrabban világi emberek írták az uralkodók vagy a feudális urak kancelláriáiban. A szövegek bevezető vagy záró része általában elvontabb jellegű, sémát követ, ezért magán viseli a fennköltebb nyelv, azaz az ószláv szerb redakciójának jegyeit, de amikor az adományozás, adásvétel, peres ügy, magánügy részletei kerülnek sorra, már népnyelven íródnak. Ezért az „üzleti” és magániratoknak, okleveleknek óriási jelentőségük van a nyelv történetének tanulmányozása szempontjából. Ezen iratokban közvetlenül tükröződhetnek az élő nyelvben végbement fonetikai és morfológiai változások, s a szókincs gazdagodása is követhető bennük. A XII. századtól szinte minden szerbiai és boszniai uralkodónak maradt fenn egy vagy több oklevele. Az egyik legismertebb oklevél a boszniai *Kulin bán* 1198-ból származó, latin és szerb nyelvű, cirill betűs *oklevele*, amelyben a bán

védelmet kínál az országán átutazó dubrovniki kereskedőknek. Az oklevélben több olyan élő nyelvi vonással találkozunk benne, amelyek csak ritkán jelennek meg az egyházi jellegű kódexekben.

A török uralom kora

A török terjeszkedés idején a kultúra, így az írásbeliség is hanyatlásnak indult. Az uralkodók, főurak kancelláriái részben megszűntek, s az írás leginkább a kolostorokba szorult vissza. A török elől való menekülés következtében a XV. században a szerb írásbeliség határai az akkori Magyarország, a mai Vajdaság felé tolódtak el. A migrációk tömegessé válásával a déli nyelvjárások vonásai lassan bekerülhettek az északabbra fekvő területek nyelvébe. A szorosabb szerb – magyar nyelvi kapcsolatok kezdete erre az időre tehető. A török uralom idején horvát területekre is menekülnek szerbek, elsősorban az ún. kelet-hercegovinai *ije-ző* što-nyelvjárást beszélők, s ezzel magyarázható, hogy az eredetileg Hum keleti részén keletkezett nyelvjárás jelentős területeket hódított meg. A ča- vagy a kaj-nyelvjárást beszélő horvát lakosság egy részének is menekülnie kellett a török elől, az ő helyükre érkeztek szerbek, muzulmánok vagy délről što-nyelvjárást beszélő horvátok, s így a horvátoknál is jelentősen megnőtt a što-nyelvjárás szerepe.

Az ószláv nyelv szerb redakciója továbbra is nagy presztizzsel bírt és jelentős szerepet játszott. Ez volt az egyházi adminisztráció nyelve is. Újításoknak jórészt csak a szókinccs területén engedett utat, nyelvtani rendszere mindvégig archaikus maradt. A szerb nyelvjárások hatására azonban kezdtek bekerülni az egyházi nyelvtől idegen vonások és idegen helyesírási megoldások is, amelyek a népnyelven alapultak (pl. *e* írása a *jaty* helyén, *a* írása az erős helyzetű redukált helyén). Ilyen „szerbesített helyesírású” kéziratok (*posrbljeni rukopisi*) nagyobb számban a XVII. század közepétől kezdtek megjelenni. A vallásos irodalomban az ószláv nyelv szerb redakciója a XVIII. századig egyeduralkodó maradt.

Az üzleti, jogi iratok nagy része népi nyelven íródott. A dubrovniki archívumokon túl viszonylag jól megőrződött a tengermelléki Paštrović család XVI-XVII. századi levéltára, egy sor montenegrói család levelezése, hercegovinai szerb családok levelezése és a szarajevói egyházközség levéltára. Magyarországról fennmaradtak a komáromi sajkások egyházközségének XVII-XVIII. századi feljegyzései, amelyek *e-ző*, šumadiai-vajdasági nyelvjárást tükröznek. Jelentősek a törököt szolgáló, boszniai és szerbiai szerb származású parancsnokok és magas rangú tisztviselők levelezései, akik európai uralkodókkal is szerbül leveleztek, s így a szerb, kis túlzással, még a közép-európai diplomácia nyelve is volt. Meg kell említeni, hogy a cirill betűs folyóírásból a török időkben kifejlődött a cirill ábécé jellegzetes, négyzetes betűformákat használó boszniai változata, amelyet előszeretettel neveznek „*bosančičának*”, boszniai írásnak. Ezt elsősorban a boszniai horvátok használták, még könyvnyomtatásra is. Teljesen indokolatlan önálló írásnak tekinteni, csak a cirill írás formai változata. Szintén a cirill betűs írás változata az első pillantásra arab vagy valamilyen keleti írásnak tűnő ún. „bégek írása” (*begovsko pismo*), amellyel elsősorban leveleket, okleveleket írtak. A muzulmán hitre tértek maguk között arab betűket használtak a szerb/horvát nyelvű szövegek írására.

A XVIII. század és a XIX. eleje

A XVII. század legvégén következett be a szerbek legjelentősebb és bizonyos szempontból mind a szerbség, mind a magyarság számára végzetes menekülési hulláma a török elől, amikor is a török bosszújától tartó szerbek elhagyták a szerb kultúra bölcsőjének tekintett területeket, s tömegesen északra, a mai Vajdaság területére és a Duna menti magyar városokba menekültek, illetve kisebb csoportokban más magyar területeken is letelepedtek. A császártól privilégiumokat kaptak, s a Határőrvidéken grancsárként, a határt védő katonaként

szolgáltak. A Duna menti városokban azonban leginkább kereskedelemmel foglalkoztak, nagy vagyonra és tekintélyre tettek szert. Vagyonuk egy részét mecénásként az építészet, festészet, kultúra felvirágoztatására használták. A hagyományos kolostori kultúra ápolása mellett, amelyért a legtöbbet a Szentendrére és környékére került račai szerzetesek tettek (Hristofor Kiprijan, Jerotej Račanin, Gavrilo Stefanović Venclović), európai jellegű szerb kultúra kezdett kibontakozni e vidékeken, s a XVIII. századtól a szerb kultúra központjai többé nem a szerbiai kolostorok voltak, hanem a tekintélyes és tehetős szerb polgársággal bíró magyar városok, Szentendre, Komárom, Győr, Pest és Buda.

A XVIII. század elején a szerb írásbeliséget az egyházi és a népnyelv kettőssége jellemezte. A XVIII. század első harmadától azonban a nyelvi szituáció gyökeresen megváltozott, de ez nem jelentett egyszerűsödést és racionalizálódást.

A Magyarországra került szerbek egyházi vezetői féltették népüket a katolikus egyház hatásától. Mivel könyveik, tanítóik nemigen voltak, segítséget az orosz cártól vártak és kaptak. Oroszország katekizmust is tartalmazó ábécéskönyveket és nyelvtankönyvet, valamint orosz tanítót is küldött Karlócára (ma Sremski Karlovci), ahol az „szláv iskolát” alapított, s „szláv nyelvet” tanított. Ez a „szláv nyelv” az ószláv nyelv orosz redakciójából az évszázadok során kialakult orosz egyházi nyelv volt, amelyről, természetesen tévesen, azt tartották, hogy ez Cirill és Metód nyelve, a szlávok igazi, eredeti nyelve, s ezért rendkívüli tiszteletnek örvendett. Ezzel is magyarázható, hogy a szerbek ezt az „*oroszos szláv nyelvet*” (*ruskoslovenski jezik*) oly könnyen elfogadták. A szerbes és az oroszos szláv nyelv között elsősorban fonetikai, kiejtésbeli különbségek voltak. A szerb egyház 1730-tól egyik napról a másikra felváltotta a szerbes szláv nyelv használatát az oroszos szláv nyelvével, mind az istentiszteleteken, mind az egyházi adminisztrációban. Ma is ez a szerbek egyházi nyelve. Mivel az iskolák egyházi felügyelet alatt álltak, az iskolákban is ezt a nyelvet tanították, s így természetes, hogy a XVIII. század II. felében ez lett az irodalom nyelve is. A jelentősebb szerb írók közül Zaharije Orfelin, Pavle Julinac és Jovan Rajić írt oroszos szláv nyelven. Az orosz egyház és kultúra nagy tekintélyének köszönhetően később maga az orosz irodalmi (tehát nem az egyházi) nyelv is elterjedt, pl. a fenti írók történelmi témájú műveiket már a kor orosz irodalmának nyelvén írták.

Azoknak a szerb szerzeteseknek és íróknak, akik hosszú évekig éltek Oroszországban, nem okozott nehézséget kifejezniük magukat az oroszos szláv nyelven vagy az orosz irodalmi nyelven. Ez azonban nem mindenkinek sikerült. Érezhetővé vált, hogy olyan irodalmi nyelvre lenne szükség, amely közelebb áll a szerbhez, amelynek elsajátítása és használata nem okozna nehézséget. A tiszta népnyelv irodalmi használata ekkor még elképzelhetetlen volt, annál is inkább, mert az osztrákok azt szerették volna bevezetni, s ez mindjárt gyanús volt. Köztes megoldásként keletkezett egy, az oroszos szláv nyelv és a szerb nyelv elemeit ötvöző keveréknyelv, amelynek nem voltak szigorú normái, a nyelvet használó kedve és műveltsége szerint válogathatta össze a különböző eredetű elemeket. Ez az ún. *szlavenoszerb*, azaz „szláv-os szerb nyelv” (*slavenosrpski jezik*) jóval nagyobb szabadságot adott, sokkal többen el tudták sajátítani, s ezért az előző nyelvi patthelyzethez képest előrelépést jelentett. Szlavenoszerb nyelven először Zaharije Orfelin írt (1768, *Slavenoserbski magazin - Szlavenoszerb magazin*), majd sokan követték, a legkülönbözőbb műfajokban (próza, vers, tudományos és praktikus célú könyvek, iskoláskönyvek, politikai témájú írományok, stb.)

A XVIII. század vakvágánynak tetsző nyelvi irányzatain túl a népnyelv használatának is voltak hívei. Részben II. József tevékenységének köszönhetően csökkent az egyház szerepe az oktatásban és a művelődésben, ami teret nyitott a nem egyházi értelmiség megerősödésének. Bécsben Kurcbek nyomdájának engedélyezték, hogy szerb nyelvű könyveket adjon ki, s ezek már nemritkán a nép nyelvén íródtak, ha a címük ezt még nem is árulta el. Jovan Rajić még katekizmust is kiadott népnyelven. A kor legnagyobb gondolkodója és írója, Dositej Obradović szinte programként deklarálta a népnyelv használatának

szükségességét, hiszen csak így szolgálhatja az egyszerű nép felvilágosítását. Dositej igyekezett is a nép nyelvén írni, azonban ez nem mindig sikerült neki, hisz műveiben bőven találunk orosz egyházi elemeket is. A XVIII. század második felében népnyelven megjelent művek a šumadiai-vajdasági *e-ző* nyelvjárásban íródtak, amely majd a szerb irodalmi nyelv egyik változatának az alapjául fog szolgálni.

A fentiekben vázolt nyelvi kérdések mellett a XVIII. században az *ábécé és a helyesírás* is az érdeklődés és a viták előterébe került. A nyomtatott könyveket már a század közepén is az orosz egyházban használatos betűtípussal nyomtatták, a XVIII. század utolsó harmadában pedig a kézírás is az orosz folyóírást követte, természetesen annak I. Péter által bevezetett polgári változatát. A század végére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy sem az ószláv lejegyzésére létrehozott egyházi ábécé, sem az oroszból származó polgári ábécé nem alkalmas a szerb nyelven való írásra, hiszen mindkettőben sok olyan betű volt, amelyekre nem volt szükség, hiányoztak viszont a sajátosan szerb fonémák jelölésére szolgáló betűk (*lj, nj, đ, ć, dž*). A XVIII. század végén és a XIX. első éveiben több kísérlet is történt az ábécé megreformálására, de ezek csak részleges sikerrel jártak (Zaharije Orfelin, Lukijan Mušicki, Stefan Stratimirović, Atanasije Stojković, stb.). A legátfogóbb reformelképzeléseket Sava Mrkalj jelentette meg 1810-ben Budán, *Salo debeloga jera (A kövér jer betű szalonnája)* címmel (a *kövér jer* a *Ђ* betű neve, amelynek már régen nem volt hangértéke, de még mindig használták). A Mrkalj által javasolt helyesírást és ábécét az egyházi cenzúra betiltotta.

XIX. század: Vuk Stefanović Karadžić reformjai és következményei

A XIX. század elejére három nyelv volt használatban a szerbeknél: az oroszos szláv nyelv, a szlavenoszerb és a népi szerb nyelv. Ez nyilvánvalóan igen megnehezítette a műveltség terjesztését. Az egyház, s annak képviselőiben Stefan Stratimirović metropolita, aki ritka mély nyelvészeti műveltséggel rendelkezett és kapcsolatban állt a kor nagy szlavistáival, Jernej Kopitárral és Jozef Dombrowskyval, liturgikus használatra természetesen az oroszos szláv nyelvet tartotta megfelelőnek, irodalmi nyelvként pedig egy olyan szerb nyelvet, amelyben a nyelvjárási elemek közül azok kapnának szerepet, amelyek a „szláv” nyelvhez, azaz az oroszos szláv nyelvhez közelítenék. Népszerűsítő célokra megengedte a népi nyelv használatát is. A tiszta népnyelv mellett szállt síkra Pavle Solarić, Luka Milovanov Georgijević, a már említett Sava Mrkalj, és a XIX. századi szerb kultúra meghatározó alakja, Vuk Stefanović Karadžić is.

Vuk Stefanović Karadžić (1787 – 1864) volt az első szerb, aki szerb nyelvtant és szerb szótárt írt, s mindkettő alapját a népnyelv képezte. 26 ezer címszót tartalmazó szótára 1818-ban jelent meg (*Srpski rječnik istolkovan nemačkim i latinskim riječma – Szerb szótár német és latin magyarázatokkal*), s készítése során az általa ismert nyelvjárásra, a kelet-hercegovinai *ije-ző* nyelvjárásra támaszkodott, de felhasználta az ismert horvát szótárírók munkáit is. Még fel-feltűnnek benne oroszos vagy egyházi szavak is. A szótár azonban nem csak az irodalmi nyelv alapjának szánt nyelvi anyag, a kelet-hercegovinai dialektus miatt jelentett óriási újdonságot. Új volt az ábécé is: Karadžić a szótárt a saját maga által megreformált új ábécével nyomtatta ki, amely azonos a mai szerb ábécével. És forradalmian új a helyesírása is. Szakítva az eddigi szóelemző, etimologikus helyesírással, a fonetikus helyesírást választja a szavak lejegyzésére, amely mind a mai napig alapelve a szerb és a horvát helyesírásnak, s e tekintetben csak viszonylag kevés kivétellel találkozunk. A szótárhoz új szerb nyelvtant is készített.

Vuk Stefanović Karadžić újításainak sok ellenzője támadt, elsősorban a nyelvjárási alap kiválasztása miatt. Karadžić *ije-ző* nyelvjárást választott, ami szakítás volt a szerb hagyományokkal, hiszen a szerbek irodalmi nyelve sok évszázadon át *e-ző* volt, s a

legfejlettebb kultúrával is az *e*-zű šumadijai-vajdasági nyelvjárást beszélő szerbek rendelkeztek, hiszen a magyarországi szerbek is *e*-zű nyelvjárást beszéltek. Ellenkezést váltott ki az új ábécé is, elsősorban a *j* betű bevezetése miatt, hiszen abban sokan nyugati hatást, a katolikus térítés veszélyét látták. A Karadžić által a szótárba felvett szavak is váltottak ki tiltakozást, hiszen nagyszámú obszcén szó is helyet kapott benne, ami nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt a művelt rétegek számára.

Mindezek ellenére egyre nőtt azon írók és költők száma, akik népnyelven kezdtek írni, pl. Georgije Magarašević, Jovan Hadžić, Jovan Sterija Popović, Sima Milutinović Sarajlija, Jovan Sterija Popović. De ez nem jelenti, hogy műveik teljesen mentesek az orosz elemektől, hiszen a népnyelvből hiányzó szavakat általában a korábbi irodalmi nyelvben jól bevált szavakkal pótolják.

Karadžić a 1834-35-ben nagyobb utazást tett Dubrovnikba, Montenegróba és a tengerparti vidékekre. Tanulmányozta e vidékek nyelvjárást, s ez megváltoztatta bizonyos nyelvi jelenségekhez való viszonyát, pl. elismerte a *h* írásának jogosultságát, nem fogadta viszont el az ún. legújabb jotációt tükröző formákat (pl. *djevojka* helyett *đevojka*), stb. Revideált nézetei előkészítették a talajt, hogy reformjai ne csak a szerbek, hanem a horvátok és a muzulmán hitre tértek számára is elfogadhatóak legyenek.

1847-ben megjelennek az első olyan művek, amelyek maradéktalanul megfelelnek Karadžić elveinek, azaz a népnyelv irodalmi szintre való emelésének: Branko Radičević versei és Petar Petrović Njegoš *Gorski vijenac (Hegyek koszorúja)* c. műve. Karadžić ugyanebben az évben adja ki az *Újszövetség (Novi zavjet)* már korábban elkészült fordítását, amellyel bebizonyítja, hogy a népnyelv vallásos tartalmak közvetítésére is alkalmassá tehető.

A Karadžić által megreformált ábécé a XIX. század második felére elfogadottá vált, s az irodalmi nyelv alapjaként is elfogadták a népnyelvet, azonban némi kiigazítással, a nyelvhelyesség, az etimológia szempontjait is szem előtt tartva. Az *ije*-zű nyelvváltozat mellett polgárjogot nyert az *e*-zű nyelvváltozat is. Ezzel azonban meghiúsult az a törekvés, hogy a szerbeknek teljesen egységes irodalmi nyelvük legyen. Mivel azonban teret engedett a változatoknak, a kétoldalú politikai akarathoz köszönhetően utat nyitott a horvátokhoz való nyelvi közeledésnek.

A horvátoknak a XIX. század elején régióktól függően több irodalmi nyelvük volt, što-, ča- és kaj-nyelvjárásban is. Ez a szétdaraboltság nem felelt meg a horvát nemzeti törekvéseknek. Az illírismus eszméinek köszönhetően, még korábbi irodalmi nyelveik feladása árán is készen álltak arra, hogy egységes irodalmi nyelvet alakítsanak ki, s ez lehetett a Karadžić által elképzelt nyelv változata is, amely nem állt ellentétben hagyományokkal, hiszen a dubrovnikai irodalom *ije*-zű što-nyelvjárásban íródott. A két irodalmi nyelv közelítése 1835-ben kezdődött, amikor Ljudevit Gaj az addig kaj-nyelvjárásban írt *Danica* folyóiratban áttért a što-nyelvjárásra, s ezt sokan követték. Gaj a cseh diakritikus jegyek felhasználásával új ábécét és új helyesírást is bevezetett. 1850-ben a közös irodalmi nyelv iránti törekvések hivatalos formát is kaptak. Tekintélyes szerb és horvát nyelvészek aláírták a *Bécsi szerződést*, amelyben elfogadták a közös nyelvet, amelynek két változata, *ije*-zű és *e*-zű is lesz. Ez a szerződés lesz az ún. *szerbhorvát vagy horvátszerb nyelv* létrejöttének alapja. A XIX. század második felében születő szótárak és nyelvtanok többségében a nyelv már kettős megnevezéssel szerepel, vagy „*szerb vagy horvát / horvát vagy szerb*” elnevezéssel. Mindez azt jelenti, hogy a szerb és a horvát nyelv sztenderdizálása során a változatmodell érvényesült.

A népnyelvi alapokon nyugvó irodalmi nyelv szókinccse nem volt megfelelő az elvont tartalmak kifejezésére, ezért mindenképpen tudatos gazdagítására volt szükség. A horvátoknál jelentős nyelvújítási mozgalom alakult ki, amely alapvetően purista jellegű volt, elvetette az idegen szavak átvételét, s a hiányzó szavakat tükörfordításokkal és tudatos újképzésekkel igyekezett pótolni. Ez a tendencia mind a mai napig jellemzi a horvát nyelvet. A szerbek

egyházi és orosz eredetű szavak visszacsempészésével és átvételével igyekeztek bővíteni a szókincset, valamint németből készült tükörfordításokkal, esetenként a horvátból való átvételekkel. De a tükörfordítás vagy a tudatos újképzés módszere a szerbeknél nem vált igazán elfogadottá, ezeket az eljárásokat sokan ma is kicsit gúnyosan emlegetik, s inkább elfogadták és elfogadják az idegen szavak átvételét.

A XX. századtól napjainkig

A XIX. század végén XX. század első évtizedeiben, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megszűntéig a szerbhorvát nyelv egysége a politikai konstellációnak köszönhetően ún. önként vállalt egység volt, általában igyekeztek közelíteni egymáshoz a két változatot, lehetőleg olyan nyelvi formákat használni, amelyek mindkét nép számára érthetőek és elfogadottak. A politikai helyzet megváltozásával azonban kényszerré vált az egység, s a horvátok igyekeztek a szerbtől való eltéréseket hangsúlyozni. A titói érában ismét az egy nyelv, több változat modellt deklarálták (1954), később (1971) olyan változtatással, hogy egy nyelvről van szó két változatban, de ezeknek értéke olyan, mintha önálló sztenderd nyelvek lennének. A szerbek általában elfogadták az egy nyelv modellt, de a horvátoknál időről időre ellenkezést váltott ki. A Tito utáni Jugoszláviában kialakult politikai helyzet végképp elsöpörte a nyelvi egység elméletét. Először csak a horvát, majd a szerb politikai erők is a két különálló nyelv kinyilatkoztatása mellett törtek lándzsát. Csak nyelvi szempontokat figyelembe véve valóban elfogadható, hogy a horvát és a szerb egy nyelv, hiszen köztük csak minimális fonetikai különbségek és markánsabb lexikai különbségek vannak, morfológiájuk, szintaxisuk lényegében azonos. Ha a szociolingvisztikai szempontokat is figyelembe vesszük, már nem indokolt egy nyelvről beszélnünk. A jelentéktelennek tűnő különbségek markánsan kötődnek a horvát, ill. a szerb nemzethez, az adott nemzeti nyelv ismérvei. Rendkívül közeli rokonságban álló nyelvekről van szó, a beszélők általában probléma nélkül megértik egymást. A politikai feszültségeket ismerve azonban várható, hogy a két nyelv, elsősorban szókincsük, távolodni fog egymástól.

A három szerb akadémia (a Szerb Köztársaság, Montenegró és a Boszniai Szerb Köztársaság akadémiai) és nyolc egyetem szakembereiből a szerb nyelv sztenderdizációja céljából létrehozott bizottság 2000-ben kiadott állásfoglalása szerint a szerb, a horvát és a bosnyák nyelv alatt továbbra is egy sztenderd nyelvi rendszer rejtőzik, amelynek sztenderdizálását a XIX. században Vuk Stefanović Karadžić végezte el, s amely a što-, pontosabban az ún. újšto-nyelvjárásokon alapul. Ez a szerb-horvát-bosnyák hármashelyes már nem nevezhető szerbhorvát nyelvnek, mert egyik fél sem érdekelt benne, hogy integráló módon tekintsen e nyelvre, vagy abban, hogy annak fejlődése összetartó, konvergens legyen. A boszniai muzulmánok nyelvére semmiképpen sem szabad a „boszniai nyelv” (*bosanski jezik*) kifejezést használni, mert ez arra utalna, hogy Boszniában mindenki ezt a nyelvváltozatot beszéli. A *bosnyák nyelv* (*bosanski jezik*) kifejezés, mivel a bosnyákokra, azaz boszniai muzulmánokra utal, elfogadhatóbb. A bosnyák nyelvváltozat jellegzetességei: a *h* megléte ott, ahol etimológiailag megvolt, és gyakran ott is, ahol nem, a szókincsben sok a török vagy török közvetítéssel átvett szó, a szavak és a szintaktikai szerkezetek megválasztása tekintetében pedig inkább a horvát változathoz állnak közel. Az állásfoglalás kifejezi reményét, hogy a szerbek által lakott államalakulatok nevéből sosem lesznek nyelvek elnevezései, tehát nem lesz szerbiai nyelv, montenegrói nyelv és boszniai szerb nyelv.

Azonban már régóta vannak ezzel ellentétes irányzatok is. A montenegrói PEN-Központ 1994-es deklarációjában a *montenegrói nyelv* (*crnogorski jezik*) alkotmányba foglalását követelte, s mivel Montenegró különválása eldöntött tény lett, nem kétséges, hogy számíthatunk a montenegrói nyelv létének kinyilatkoztatására is. Ha ez be is következik, az

eljövendő montenegrói nyelv és a szerb nyelv között a nyelvjárási jegyeken túl nemigen lesz lényeges különbség, legfeljebb ugyanazon sztenderd szerb nyelv változatairól lehet majd szó.

Ajánlott szakirodalom

БЕЛИЋ, Александар: *Историја српског језика. Фонетика. Речи са деκлинацијом. Речи са конјугацијом*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства. 1999.

Закључци одбора за стандардизацију српског језика. In: Језик данас, год. IV, бр. 11, стр. 25 – 31. Нови Сад, 2000.

ЂОРЂИЋ, Петра: *Старословенски језик*. Нови Сад, Матица српска. 1975.

ЂОРЂИЋ, Петар: *Историја српске ћирилице*. Београд, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије. 1970.

ИВИЋ, Павле: *О језику некадашњем и садашњем*. Београд, БРИЗГ – Приштина, Јединство. 1990.

ИВИЋ, Павле: *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад, Издавачка књијарница Зорана Стојановића. 1998.

ИВИЋ, Павле: *Српски народ и његов језик*. Београд, Српска књијевна задруга. 1986.

ИВИЋ, Павле: *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој. Прва књига: Општа разматрања и штокавско наречје*. Сремски Карловци – Нови Сад, Издавачка књијарница Зорана Стојановића. 1994.

РАДОВАНОВИЋ, Милорад ред.: *Српски језик на крају века*. Београд, Институт за српски језик САНУ, Службени гласник. 1996.

СЕМЕРЕНЬИ, Освальд (SZEMERÉNYI, Oswald): *Введение в сравнительное языкознание*. Москва, Прогресс. 1980.

СТАНОЈЧИЋ, Живојин – ПОПОВИЋ, Љубомир: *Граматика српског језика*. Београд, Завод за издавање уџбеника и наставна средства – Завод за издавање уџбеника, Нови Сад. 1992.

СТЕПАНОВИЋ, Предраг: *Говори Срба и Хрвата у Мађарској*. Београд – Нови Сад, Дечје новине, Матица српска, Вукова задужбина. 1994.

ФАСМЕР, Макс: *Этимологический словарь русского языка I-IV*. Москва, Прогресс. 1986.

VASMER, Max (Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачова).

BALÁZS, János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.

BALÁZS, János szerk.: *Nyelvünk a Duna-tájon. reális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983.

BALECZKY, Emil – HOLLÓS, Attila: *Ószláv nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó. 1973.

BOJTÁR, Endre: *Bevezetés a baltisztikába*. Budapest, Osiris. 1997.

BROZOVIĆ, Dalibor – IVIĆ, Pavle: *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski. Izvadak iz II. izdanja Enciklopedije Jugoslavije*. Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. 1988.

H. TÓTH, Imre: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged, JATEPress. 1996.

H. TÓTH, Imre: *Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. rész. Hangtan, alaktan (főnév, ige). Szövegyűjtemény*. Szeged, JATEPress. 1999.

HADROVICS, László: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1985.

HORÁLEK, Karel: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó. 1967.

JEZIK kao domovina. Deklaracija crnogorskog P.E.N. centra o ustavnom položaju crnogorskog jezika. Doclea br . 3, 1994. www.montenet.org/language/pen-decl.htm

- MOKUTER, Iván: *Istorija srpskohrvatskog jezika*. Budapest, Tankönyvkiadó. 1979.
- NYOMÁRKAY, István: *Strane riječi u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku*. Tankönyvkiadó, Budapest. 1984.
- NYOMÁRKAY, István: *Gramatika srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.
- NYOMÁRKAY, István: *A szerbhorvát nyelvkérdés*. In: Magyar Nyelvőr 121/2 (1997), 204-213.
- PECO, Asim: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd, Naučna knjiga. 1978.
- SCHUSTER-ŠEWC, Hinz: *Poreklo i istorija etnonima Serb "lužički Srbin"*
<http://www.rastko.org.yu/rastko-lu/jezik/hsuster-srbin.html>
- SKOK, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-III*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 1971-1973.
- VASMER, Max I. ФАЦМЕР, Макс.
- ZOLTÁN, András: *A magyar-szláv érintkezések kezdetei és fázisai*. In: *Szavak, szólások, szövegek*, 11 – 28. Budapest, Lucidus Kiadó. 2005.
- ZOLTÁN, András: *Szláv-magyar nyelvi kapcsolatok*.
<http://bdeg.sopron.hu/bdeg/archiv/harang11/cikk8.htm>